Наш... библиотека
Республ... А.С.Пушкина
СЕК... ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 78 (16689)

2003 чылдың ИЮЛЬ 8, вторник

Ат салган шагы 18.15
Садар өртээ 3 рубль.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

♦ Эрткен субботада Москваның Тушино аэропортунга «Крылья» деп рок-фестиваль бооп турар үеде частыр чүүлдер куржанып алган ийи херээжен удаа-дараа ийи террорисчи чазылдырыышкынны кылган. Амга чедир өлген кижилерниң саны будулчак, саннар карышкак бооп турар. 20 азы 17 кижи өлген деп, медээлер кээп турар. Балыг-бышкынга таварышканнарның саны база орта билдинмес. Частыышкын болган черден чечен Залихан Хаджиеваның паспорту тывылган. Ол эрткен чылын-на бажыңындан дезип чоруткан (дээрбечилер оорлап аппарган деп-даа турар), дээрбечилер отрядынга белеткел эрткен деп дыңнадып турар. Москваның мэри Ю.Лужковтуң дыңнатканын езугаар алырга, террористер аэропортка 40 муң кижи концерт көрүп орган шөлче кирип шыдавайн, чазылдырыышкынны кирер эжик чоогунга чазылдырган бооп турар. Бир эвес чазылдырыышкынны шөлге кылган болза, өлүм-чидимге муң-муң кижи таваржып болуру илдеңдир.

♦ Чечняның Новогрозненский районга дайынчы өөредилге кылыры-биле ужуп үнүп чыткан МИ-8 вертолет чуура дүшкен. 2 дайынчы өлген, 11 кижи балыгланган. Вертолет техниктиг үрелик байдалга турганы илерээн.

♦ Президент В.Путинниң Чарлыын езугаар Чечен Республикага президент соңгулдалары бо чылдың октябрь 5-те эртер. Республиканың амгы удуртукчузу Ахмад Кадыров кол кордакчы бооп турар.

♦ Кемерово областың Прокофьевск районда шахтага ханалар буступ батканындан 3 кижи өлген. Чылдагаанын тодарадып турар.

♦ «Юкос» дээр РФ-те эң бай компанияның чиңгине директору Михаил Ходорковскийни тудуп, байысаалга соонда ону чандырыпкаш, ол компанияның өске бир улуг дүжүмеди Платон Лебедевти туткаш, байысаап эгелээн. Олар саң-хөө бузуруп будаан хевирлиг бооп турар.

♦ РФ-тиң Онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр яамызының сайыды Сергей Шойгу төп телевидениениң корреспондентизиниң айтырыгларынга харыылап тура, яамының төп аппарадын 50 хуу кызырарын дыңнаткан. Херек кырында бөгүнге чедир 16 полкту кызырган. Бодунуң оралакчызы генерал Ганиевке хамаарышкан айтырыгга мынча деп харыылаан: «Генералды буруудадып турар бүгү айтырыглар яамының ажылчорудулгазынга хамаарышпайн турар».

♦ РФ-тиң Президентизи В.Путин Тушино аэропортка рок-фестиваль үезинде өлгеннериң өг-бүлелеринге ханы кажыыдалды илереткен. Узбекистан, Малайзия баар дээн албан-чоруктарын соңгаарлаткан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Чемпионнар чурту

Тыванын кикбоксерлары делегей болгаш Россия маргылдааларынга техниктиг күштүү, бедик тура-соруктуу-биле шагда-ла алдаржып эгелей берген. Аяс Соян тыва спортчулардан бир дугаар 7 чыл бурунгаар маргылдаага түннел оюнда, ээгизи сынган тургаш-ла, делегей чемпиону атка четкен. Россияның кикбоксингиге шилиндек командазының кол тренери, спорттуң алдарлыг мастери, Россияның алдарлыг тренери, делегейниң 9 дакпыр, Европаның 2 дакпыр чемпиону Алмаз Гисмеевтиң удуртулгазы-биле Заполярьениң найысылалы Мурманскиде чурттап болгаш маргылдааларга белеткенип турар тыва оолдар Эрес Сарыглар, Багыр Монгуш, Спартак Лопсаней, Аян Ховалыг, Эртине Куулар амгы үеде делегей чергелиг чедиишкиннерни чедип ап турар.

Делегейниң эң шылгараңгай кикбоксеру Алмаз Гисмеев республикада болгаш Россияда спорттуң сайзырап турарынга өөрүп четтирбишаан, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка суй белекти тывыскаш, кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкинни болгаш тыва чуртунга келир үениң чемпионнары моон-даа соңгаар өзүп көвүдээрин күзээн.

Чойганмаа САТ.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчег чок хуралы 2003 чылдың июль 9-та 9.00 шакта Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залынга болур. Бүрүткээри 8.00 шакта эгелээр.

Хүн айтырыы:

1. "Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарын соңгуурунуң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.
2. "Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын соңгуурунуң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.
3. Өске-даа айтырыглар.

Делегейниң бешки дириг хөгжүм фестивалы «Үстүү-Хүрээ»

ЧАДААНА ХЕМ ЭРИИНГЕ...

Июль 3-6 хүннеринде Чадаана хем эриинде ногаан ортулукка делегей чергелиг "Үстүү-Хүрээ" фестивалы болуп эрткен. Аңаа Тыванын хөгжүмчүлериннен аңгыда, Англиядан, Америкадан, Финляндиядан, Германиядан, Норвегиядан, Японнядан аалчылар болгаш Сибирьниң Красноярск, Новисибирск хоорайларындан база Санкт-Петербург болгаш Москвадан хөгжүмге ынактар киришкен. Онзалап демдеглексенчиг чүүл чүл дээрге, чылдан чылче "Үстүү-Хүрээ" фестивалының киржикчилериниң-даа, аалчыларының-даа саны көвүдеп орары. Кайда-чүде Японнияда улуг банкир кижи сарыг шажын чүдүкчүлериниң хөгжүм фестивалы Тывада болуп турарын дыңнаваш, деткикчилеп, ачыбуянын көргүзүп, чаңгыс черчурттугларын киириштирип чорудуп турары дээрге, найыралдың, чүдүлгениң, ыры-хөгжүмнүң сорунзазының күштүүнүң бадыткалы ышкажыл.

Чадаана хоорайда «Мортрейи» хүрээзинге мөргүл соонда, фестивальдың киржикчилериниң байырлыг чыскаалы эгелээн. Янзы-бүрү национал идик-хевин кеткен, боттарының национал хөгжүм хереселдерин ойнавышаан, кайы чурттан келген адрезин улгаттыр бижээш, чыскаалда базып орар фестивальчылар сүрлүг-чараш, чоргааранчыг чорду. Делегейге тайбың турда, ак-көк дээр чайнап, алдын хүн чырып-ла турар болза, ыршоорлуг кижи төлдери кайы-даа чуртка мындыг чоргаар болгаш чараш болур дээрзин бо чыскаал бадыткап турду.

Кезек болгаш-ла кудумчуларга доктаап, фестивальдың өмүнээзинден байыр чедириишкиннери чаңгыланып, кайы-бир бөлүк оюн-тоглаа, концертин бараалгадып турду. Чадаанажылларның улуг ынакшылын болгаш хүндүткелин чаалап алган «Октай» ансамблин үр-ле салбайн, ам-даа ырлажырын дилеп, диңмиттиг адыш часкаашкыннарыбиле үдеп турдулар. «Чараш үннүг чадаган – саарлып бат-ла, Чадаана. Чаңгыланган аялга – сарыым чурту Чадаана» деп атсураглыг Мерген-Херел Монгуштуң ырызын октайжылар тывалап саат чокка бадыраргa, бүгү Чадаана кады ырлажып турду.

Тыванын чоргааралы аас чогаал бөлүктери «Чиргилчин», «Алаш», «Тыва кызы», «Чаңгы-Хая» болгаш өске-даа ансамбльдер байырлыг чыскаалдың мурнуку одуруунга чоруп, мөөрейге эки киржип, Тывазының адын төлептии-биле камгалааннар. Ылаңгыя дээди шаңнал Гранприни алган Тыва Республиканың национал оркестриниң оюнун бо удаада чыылган бүгү чон магадаанын онзалап демдеглевес аргажок.

Фестивальдың эрткениниң дугайында дараазында "Шындан" номчуур силер,хүндүлүг номчукчу.

Светлана БАЛЧЫР.

ЧУРУКТА: "Тыва кызы" аас чогаал бөлүү "Үстүү-Хүрээде" деп Василий Балчий-оолдуң фотомонтажы.

БОДУНУҢ КӨРҮЖҮ,

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының — Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер яамының сайыдының хүлээлгезин күүседир кылдыр Ш. В. Кара-оолду ТР-ниң Чазак Даргазының Чарлыы-биле томуйлаан. Удаваанда республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле ол ужурашкаш, Тыванын социал экономиказын хөгжүдер херекке бодунуң күш-ажылчы үлүүн киирер күзелин илереткеш, Чазакка ажылдаар чөпшээрелин бергенин тайылбырлаан. Оон бээр бир ай ажып турар. Бо кыска үениң дургузунда Ш. В. Кара-оол Чазакка ажылдааш, кандыг ажыл-херекти кылып турарын бистиң корреспондентивис сонуургааш, оон элээн каш айтырыгларны салган.

— Амгы үеде Тыва Республиканың Чазаа бодунуң ажылчорудулгазын кандыг чугула күрүне ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринче угландырганыл, Шолбан Валерьевич?

— Россия Федерациязының Президентизи В. В. Путинниң Айыткалында чурттуң иштики ниити продукциязын ийи катап көвүдедир, ядыы-түреңги чорукту дүрген ажып эртер кончуг чугула сорулгаларны салган. Оларны амыдыралга боттандырар хемчеглерни Тыва Республиканың Чазаа ажылдап кылгаш, ону күүседир дээш ажылдап турар. Тодаргайлаарга, бүдүрүлгелерни, ылаңгыя көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадып турар бүдүрүлгелериниң, ажыл-чорудулгазын деткииринче, чогумчалыг ажылдаарынче кичээнгейни угландырган. Ол ышкаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге ужур-дузалыг төлевилелдерни деткиир, амыдыралга боттандырар сорулга салдынган. Бо угланыышкыннар-биле ажылдаар,чүнү кылырының механизмин ыяк белеткеп кылып алгаш, акша-көпеекти ынаар үндүрер шиитпир хүлээп алдынган.

Салдынган сорулганы күүседир дээш бистиң яамы кол күжүн ынаар угландырган. Бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдынып турар. Бистиң яамыда безин 72 төлевилел чыдып турар. Оларның аразында ажыктыг кылып болур хире солун саналдар бар. Чүге төлевилелдерни амыдыралга боттандырар хемчеглерни албайн турарыл дээрге, акша-көпеек чедишпейн турар. Эрткен чылдарда дыка хөй чээли акшаларын ажыктыг ажыл кылыр арга-шинээ чегей, ону бюджетче дедир эгидип шыдавас улустарга берип алганывыстан өре көвүдээн, кылдынган ажыл эвээш болган.

—Чиигелделиг чээли акшазын ам-даа бээрин уламчылаар болгай. Ону канчаар шиитпирлезе эки деп бодаар Силер?

—Чээли акшазын бээрде, баштай кандыг төлевилел эң-не ажыктыгыл, ону тодарадып алгаш, хынамчалыг санаашкыннарны кылгаш, деткиир бодалдыг бис. Ук төлевилелди амыдыралга боттандырар кижилериниң шын шилилгезинче сагышты салбас болза хоржок, ону кылып шыдаар арга-шинектиг, аргадуржулгалыг улуска бээри чогумчалыг. Оон аңгыда алган чээли акшазын дедир эгидип шыдаарын бадыткаан банкыдан тускай анализ бижиктиг кижилерге чээлини моон соңгаар бээри көрдүнген. Бо хүннерде кылып турар ажылывыстың кол утказы болза: акшаны кандыг механизм-биле деткимче кылдыр кымга бирги оочурда, кымның шиитпири-биле бээри, кандыг төлевилелдер бо чылын деткимчени алганыл, орта конкурсту солуннарга чарлаар, чон ону билген турар. Ол акшаны өске улус база ажыглаар, улуг ажылхеректи бүдүрер болгай. Механизм ынчаар уламчылап чоруй баар, ынчан чиигелделиг чээли акшазы ажыктыг болур.

Бо айтырыгны шиитпирлээрде, моон соңгаар солуннар дамчыштыр ажык-чарлыг чорудар. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга төлевилелдериниң конкурстарын чарлаар, шилилгени шынарлыг чорудар апаар.

— Россияның составынга ТАР-ның эки тура-биле катышканының 60 чылының болгаш Кызылдың үндезилеттинип тургустунганының 90 чылының юбилейлеринге белеткел ажылдары эгелээн болгай. Бо дээрге республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин бурунгаарладырынга чугула хемчег болгай. Ында Силериниң яамы база киржип турар болгай.

—Ийе, киржип турар бис. Бо байырлалдарга белеткелди хынамчалыг чорудар талазы-биле хөй кижи киржикчилиг элээн каш хуралдар Чазакка болуп эрткен. Юбилейлерни бедик деңнелге эрттирер дээш Чазак улуг ажылды чорудуп кирипкен, ында бүгү яамылар, ведомстволар киржип турар. Бистиң яамыга Кызылды аян-шинчи киир каастап шимээр даалганы берген чүве. Мону кылырынга муниципалдыг эрге-чагырга органы база харыысалгалыг болур ужурлуг. Ол даандырган ажыл-херекти биче өскертирин шиитпирледивис, ооң кол утказын рекламаны кылып турар бизнес ажылды сайзырадырынче угландырар бодап тур бис. Хоорайның реклама кылып турар кижилери-биле ужурашкаш, ам болур юбилейлерни ажыглап алгаш, реклама бизнезин азы

Чазак кежигүү-биле

рыногун хөгжүдер дугайында сүмележип чугаалаштывыс. Рекламалар кылырынга эвээш-биче-даа болза, акша-көпеекти берген, ону кылып турар кижилер күрүнеден деткимчени алыр аргалыг болу берген. Ындыг болганда рекламаларның утка-шынарын экижидеринче сагышты салыр үе келген. Ужуражылганың киржикчилеринге реклама бизнезин азы рыногун хөгжүдерде, кандыг угланыышкын-биле ажылдаарының, чүү херегининиң, чүнү кылырының талазы-биле саналдарын, сүмелерин конкурска киирерин, орта тиилекчи болганнарны күрүнеден деткиирин чугаалаан бис. Олар киирген саналдарны чүүлдүгзүнүп деткээннер, реклама рыногун хөгжүдер херекке идепкейлиг киржирин аазааннар.

—Хоорайның кааслалгазының, шимелдезиниң, рекламаның ужур-дузазы улуг, ону хөгжүдери чөптүг...

—Шынап-ла, ооң ужур-дузазы улуг. Кызылды каастаарын, рекламаны сайзырадырын акша-көпеек ажылдап алыр сорулгалыг хемчег кылдыр көөр болза, шын эвес. Бо дээрге политиктиг, экономиктиг, социал болгаш кижизидилге айтырыгларын шиитпирлээринче угланган чугула ажыл деп үнелеп көөр ужурлуг. Хоорайга азар стендилер, плакаттар, чурумалдар болгаш өске-даа янзы-бүрү кааслалгалар, рекламалар чонну Төрээн чуртунга бердинген, ынак,аңаа чоргаарланыр чорукка кижизидеринче, республиканың экономиказын, социал адырын хөгжүдер дээш ак сеткилдиг ажылдаарынче кыйгырган, наркоманияга, арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселди күштелдиринче, сайгарлыкчы ажыл-херекти нептередиринче угланган турар ужуруг. Ынчангаш чугула ажылчорудулга болуп турар-дыр.

— Реклама рыногун сайзырадыры сайгарлыкчыларга кончуг ажыктыг, оларның ажыл-чорудулгазынга деткимчени, дузаны чедирер..

—Ону амыдырал бадыткаан. Рынок үезинде ол улуг рольду ойнап, ажык-кончааны берип турар. Садыгларның 45 хуузу рекламаның күжү-биле чедишкиннинг ажылдап келгенин пардалга бижип келген. Бистиң сайгарлыкчыларывыс ону чедир үнелевейн, ужур-дузазын ам-даа чедир билбейн турар хире. Реклама сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы чедишкиннинг чорударынга ажыктыг деп чүвени билип, ону нептередиринче сагышты салыры чугула болу берген деп санап турар бис. Республиканың экономиказын хөгжүдеринге ол биче эвес салдарын чедирер. Ынчангаш бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринче сагышты салыр ужурлуг бис.Сайгарлыкчыларны бот-

Улуг-Хем. Соңгулдалар-2003

АҢАА БҮЗҮРЭЭР МЕН

Бо чылдың июль 13-те деңзигүүрү болгаш келир үедеги перспективазы улуг Улуг-Хем кожуунну чагырга даргазының соңгулдалары эртер. «Девискээр күштүгде — Россия күштүг болур» деп чугаада ышкаш, «Кожуун күштүгде — Тыва Республика база күштүг болур».

Улуг-Хем кожуун күштүг болур төлээде, ооң чагырга даргазынга бо хүннүң боттуг байдалдарын эки билир, бүдүрүлгечи болгаш амыдыралчы байлак дуржулгалыг кижини соңгууру билдингир. Амгы үеде кандидаттарга бүрүткеткен чеди кордакчының аразындан кожуун чагыргазының амгы даргазы Виктор Кууларович Пюрюнаны төлептиг кордакчы деп бодап ор мен, өске кандидаттарны база эки билир мен, чүге дизе кожуунда Ийи-Тал школазын доскаш, Шагаан-Арыг хоорайны тутчуп, 1990-1992 чылдарда хоорайның мэринге-даа ажылдап турган мен. Төрээн кожуунумга кымны удуртукчу кылдыр соңгуп алыры ынчангаш меңээ хамаарылгалыг бооп турар. Чүге дизе бодунуң хууда күзел-бодалын, чоок төрелдериниң сонуургалдарын барымдаалап ажылдаар күзелдиг кижилер Улуг-Хем кожуунда бар. Соңгукчуларны ындыг күзел, бодалдар-биле будулдурган херээ чок, хүн бүрүнүң боттуг байдалын билир, чүткүлдүг, олут орбас, кызымак кижи соңгуп алыры чугула. Кожуунну айтырыгларын билир, республикада эрге-чагырганың адырлары-биле демниг ажылдап шыдаар кижи херек.

Виктор Кууларович Пюрюнаны эки билир мен. Дээди өөредилге черин—Омскиниң политехниктиг институдун (ам университет апарган) аралаштыр доскан, кайывыс-даа инженер-энергетиктер бис. Аныяк специалист апаргаш, күш-ажылчы намдарымны Чаа-Хөл суурда «Найырал» совхозка ооң удуртулгазы-биле эгелээн мен. Кажан ол эрге-хоойлу камгалаар органнарга ажылдай бээрге, ооң орнунга совхозтуң кол энергетиги апарганымны кайын уттур мен. Бөгүн мээң республикада одалга-энергетика комплекизинде база бир удуртукчу апарганым ооң ачызы-ла болгай.Ындыг-даа болза бо удаада В.К.Пюрюнаны деткип турарым чылдагааны өске чүве.

Чүл дизе амгы үеде Россияда чурттуң барык кижи бүрүзүнүң эрге-ажыктарын камгалап турар электроэнергетика болгаш коммунал ажыл-агый талазы-биле ийи улуг реформа эгелээн болгай. Чер-черде удуртукчу кижилер бо реформаларның ужур-дузазын канчаар билип турарындан бажың бүрүзүнге чырык кывар бе, чылыг болур бе деп, айтырыг шиитпирлеттинер. Реформалар үезинде бо адырларның ажылын билбес кижилер соңгуп алыр болзувусса, бажыңнарывыс караңгы болгаш соок апаар болгай. Виктор Кууларовичини кожуун чагыргазының даргазынга соңгуп алыр болзуңарза, ындыг таварылгалар болбас деп чүвеге бүзүреңер,чонум!

Үстүнде айыткан реформалардан аңгыда, чуртта тус чер бот-башкарылга органнарының реформазы база чоруп турар.Тус чер бот-башкарылга органнарынга үстүүртен дыка хөй бүрүн эргелерни дамчыдып бээр, ооң иштинде экономиканың боттуг секторун эргелеп-башкарар эргелерни дамчыдып бээр. Чижээ, Тыва Республикада девискээр-энергетика комиссиязы амгы күштүг федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр тус черниң эрге-чагырга органнарынга ында чылыг энергиязының тарифтерин таарыштырар талазы-биле бүрүн эргелерни дамчыдып берип болур. (Шагаан-Арыгда болгаш Хайыраканда котельнаялар аңаа хамааржыр). Ону ынчаар боттандырарда, кожуун удуртукчузунга бо талазы-биле билиглиг, арга-дуржулгалыг кижи херек апаар. Ооң-биле кады Шагаан-Арыгда болгаш Хайыракан суурда котельнаяларның ажыглалын кожуун чагыргазының чаа соңгудар даргазы шиитпирлээр апаарын баш удур айтыры чугула боор, чүге дизе «Тывакоммунэнерго» деп күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин эде организастаар үеде ол котельнаяларны кожуун чагыргазынче дамчыдып бээрин планнап турар.

Бо айтырыгларны боттарының эгиннеринге угбас, ажылдаары хирелиг кандидаттар боттарының билиин, күжүн, аргаларын санап көргеш, чогуур түннелдерни үндүрерин оларга сүмелээр бодаан ийик мен. Республика Чазаандан, эрге-чагыр-ганың өске-даа органнарындан моон соңгаар силериниң дорт боттандырар хүлээлгеңерни кым-даа күүсетпес дээрзин бодаңар.

Виктор Кууларович Пюрюна бо берге сорулгаларны күүседип шыдаарынга бүзүрээр мен, кожуун чагыргазының даргазының албаң-дужаалынга ону соңгуп алырынче чаңгыс черчурттугларымны кыйгырдым.

Мерген АНАЙ-ООЛ,
(Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалынга кандидат В.К.Пюрюнаның соңгулда мурнундагы фондузундан төлээн).

ТУРУЖУ-БИЛЕ

боттарывыска деткикчи боорунче кыйгырып тур мен. Рекламаның бир кошкак болуп турар чылдагааны болза сайгарлыкчыларывыс хынаар болгаш торгаар органнардан корткаш, бодунуң ажылының дугайында шоолуг чарлавайн турар. Маңаа хамаарыштыр бистиң туружувус артык бюрократияны чок кылыр, кол кичээнгейни экономиканы хөгжүдеринче углаар.

—Тыва Республиканың Чазаа сөөлгү үеде ажыл-агыйның кайы-даа адырынга ажылдаар кадрларны шилип алырынче, белеткээринче кол кичээнгейни салып турар болу берген. Ол дээрге республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге чугула рольду ойнаар болгай. Борта хамаарыштыр Силерниң бодалыңар кандыгыл, Шолбан Валерьевич?

интервью

—Чогуур эртем-билиглиг, арга-дуржулгалыг кадрлар дээрге күрүнеиң кандыг-даа ажылын чедиишкинниг шиитпирлээринге кол рольду ойнаар дээрзи кымга-даа билдингир. Ындыг болганда Тыва Республиканың Чазаа ажыл-агыйның кайы-даа адырының кадрларын белеткээринче кол кичээнгейни салып турар болу берген. Дээди өөредилге черлеринче кирер күзелдиг оолдарга, кыстарга хамаарыштыр каш сөс чугаалаксап тур мен. Бо дээрге келир үеде республиканың кадрлары кандыг кижилер болур дээр дугайында сагыш салыышкын деп санаар апаар. Амгы байдалды алырга, ылаңгыя республикадан дашкаар дээди өөредилге черлеринде көдээ кожууннардан өөренип турар аныяктарның саны эвээш. Ол ышкаш уругларын дээди өөредилге черлеринче киирип чадашкан ада-иелериң хомудал чугаазындан алырга, ийи-үш чыл улаштыр кирериниң шылгалдаларын дужаап келгеш, кирип шыдаваан боор. Ынчангаш олар уругларын киирип алырынга кандыг-ла-бир дузаны чедирерин дилеп, арга-сүме айтырып кээрлер-дир. Шынаппла, боже кичээнгейни салыры чугула деп санап турар мен. Хоойлу-дүрүм езугаар алырга, кирериниң шылгалдаларынга 4-6 демдекти алганнар боттарының шилип алганы өөредилге черлеринче кирип алыр аргалыг, орта кым-даа удурланыр аргазы чок болгай. Ындыг-даа болза химия, математика, физика ышкаш чугула эртемнерге эки демдектерни алган, көдээден келген аныяктарга дээди өөредилге черлеринче киирер бичии чиигелдеден көргүзери ажыктыг деп бодалдыг мен. Мону хандыр өөренип көөрү ажыктыг. Ынчан көдээде билиглерже түткүлдүг, талантылыг, ажыл-ишчи аныяктардан төлептиг кадрларны белеткеп ап болур аргалыг бис.

ТР-ниң Чазаа дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдаларын хүлээп алыр комиссияларның ажылынга шын эвес болгаш маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп келирге, ону шиитпирлээр ведомстволар аразының комиссиязын тургускан, мени ооң удуртукчузунга томуйлаан. Ындыг болганда бо айтырыгны канчаар шиитпирлезе чогумчалыг болур дээрзиниң дугайында чугааны чорудар бодалдыг мен.

—Шолбан Валерьевич, ажыл-албаныңар аайы-биле кожууннарже сургакчылап үнүп, оларның ажылы, амыдыралы-биле таныжып тур боор Силер аа ?

—Чазактың харыысалгалыг ажылдакчылары шуптузу кожууннарже сургакчылап үнүп, чугула ажыл-херекти шиитпирлээринге киржип турар. Чазак Даргазының даалгазы-биле чоокта чаа Улуг-Хем кожуунга сургакчылап чордум. Оон аңгыда бо кожуундан депутат кижи болганымда, соңгукчулар-биле ужуражыры база чугула турган. Депутат ажыл-чорудулгамдан халашкаш, Чазакка ажылдаар белен эвес шиитпирни хүлээп алган кижи болгай мен, ол дугайында моон мурнунда солуннуң номчукчуларынга дыңнаттым. Соңгукчулар-биле ужуражып чоруп тургаш, Чазак Даргазының сүмелээни-биле Чазакта ажылдай бергенимниң кол утказын,ол дээрге соңгукчуларым каапкаш, ыңай-бээр дезе бергеним эвес, амгы томуйлаткан албан-дужаалымның аайы-биле соңгукчулар-биле улам сырый харылзаалыг, бир демниг ажылдаар апаар дээрзин чугаалап чордум. Өске талазында, бүдүрүлге, көдээ ажыл-агый, амыдырал хандырылга ажылдары-биле танышкаш, оларны хөгжүдерде, четпестерни эдерде үүнү кылырын дугуржуп чугаалашкан бис. Иштии-Хем сууру кончуг чараш бойдус чурумалдыг черде турар, ындыг-даа болза ооң чурттакчы чонунуң хөй кезии ажыл чок, ону өөренип көргеш,пилораманы аңаа тургузарын дугурушкан, бо девискээрни хөгжүдеринге ол ажыкты бээр, чоннуң дыка хөйү ажыл-биле хандыртынар. Арыг-Үзүүнге каш чылдар мурнунда дыка хөй хаванны өстүрүп турган, ону катап тургузар хемчегни суму чагыргазы ап эгелээн, оларга чүгле деткимче херек болуп турар. Суур бүрүзүнге кандыг-ла-бир ажыктыг ажыл-херекти эгелеп болурунуң аргалары, курлавырлары бар, оларны кылыр күзелдиглер хөй боор чорду.

— Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазының соңгулдалары бо чылдың июль 13-те болур болгай. Орта хамаарыштыр үүнү чугаалап болур Силер?

— Улуг-Хем кожуун чагыргазы янзы-бүрү чылдагааннарның уржуу-биле бир чыл дургузунда дарга чок ажылдап келген, мооң салдары-биле ажыл-агый көргүзүглери кудулап баткан. Соңгулдалар канчаар эртип турарының дугайында чугааны ужуражылгалар үезинде кылып чордум, ону соңгукчулар кончуг эки билир чорду. Кандидаттарны шилип ап турар үеде кымны депшидериниң, деткииириниң талазы-биле маргылдаалар,чөрүлдээлер сумунуң хамаатылары, кожалары хамаанчок, өг-бүлениң кежигүннериниң аразынга безин үнүп кээр тургулаан. Ол ышкаш кайы-бир кордакчыны үндезин чок черге ол-бо деп нүгүлдеп шүгүмчүлээр чоруктар бары чажыт эвес. Шак ындыг хирлиг суртаалды моон соңгаар чорударын соксадырын чугаалап, соңгулдаларны эрттириниң культуразын бедидерин сүмелеп-даа чордум. Бо шимчээшкинге кол черни ээлээр кижилер кандидаттар болур ужурлуг. Олар соңгулдалар мурнунуң суртаал ажылын чорудуп тургаш,соңгукчуларга кордакчы эш-өөрүн ол-бо, ындыг-мындыг кижи деп бактап чемелээриниң орнунга, амгы үеде кожуунның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалын бодунуң көрүжү, туружу-биле анализтеп көргенин, моон соңгаар бурунгаар хөгжүлдени дүргедедирде үүнү кылырын программазында айытканын езугаар чугаалап бээри чугула болуп турар.

—Бо талазы-биле кожуун чагыргазының даргазынга соңгудуп алырын кордап турар кандидаттар-биле чугаалаштыңар бе,Шолбан Валерьевич?

—Кожуун чагыргазының даргазынга соңгударын кордап турар 7 кандидат бар,оларның шуптузу-биле ужуражып чугааны кылдым. Соңгукчулар-биле ужуражып тургаш, бир-ле дугаарында, боттарының программаларын тайылбырлаарын сүмеледим. Ылаңгыя, бирги ээлчегде, дүрген шиитпирлээр айтырыгларны,кайы хуусаада күүседирин айтырын, кожууннуң хөгжүлдези кандыг угланыышкын-биле чоруурун тодарадырын чугулага көрдүм. Оон аңгыда кордакчылар бот-боттарының аразында эп-найыралдыг болурун, хүндүлежирин саналдадым. Ниитизи-биле соңгулдаларга белеткел кожуунда багай эвес чоруп турар. Улуг-Хемниң интернационалчы, ажыл-ишчи, дайынчы болгаш күш-ажылчы чаагай чаңчылдарлыг соңгукчулары боттарының быжыг туруштуун,шиитпирлиин шаандан бээр көргүзүп келген төлептиг улус,ынчангаш кожуун даргазының албан-хүлээлгезин күүседип шыдаар билиг-мергежили шыырак,арга-дуржулгалыг,бурунгаар депшилгелиг, көрүштүг дарганы соңгуп алыр дээрзинге бүзүрээр апаар.

—Чамдык черлерге соңгулдалар эртерге, бүгү ажылын ынаар углааш,кожуунуң экономиказын,социал адырын хөгжүдеринче сагыш салбайн баар таварылгалар тургулаар боор үве болгай.

—Ийе,ындыг үүлдер тургулаан,соңгулдаларга белеткенгеш, ажыл-агыйже кичээнгей салбадывыс дээр. Шак ындыг турушту Чазак бичии-даа деткивейн турар. Каш-даа соңгулдалар чоруп турар болза,үлетпүр, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, албан организациялар,ишчилер боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны күүседир дээш деңдески ажылдаар ужурлуг.ТР-ниң Чазааның негелдези ындыг. Хоойлу-дүрүм-биле камгалаттынган аппарат бар-дыр, ооң ажылдакчыларын кым-даа үндүрүп, киирип шыдавас. Күрүнеден акша-төгерикти ап олурар болганда-ла, ол кижи хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседири албан. Ынчангаш үлетпүр, коммунал болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, социал адырның организациялары кышка үлегерлиг белеткенген турар ужурлуг. Ону харыылап турар удуртукчулардан Чазак шыңгыы айтырар болгаш негелдени моон соңгаар салыр.

—Бистиң айтырыгларывыска долу болгаш чедингир харыыларны бергениңер дээш четтирдивис, Шолбан Валерьевич.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Кызыл хоорай чагыргазында

ХЫНАП ЧОРУП ТУРАР

Кызыл хоорайның чуртталга бажыңнарын келир кышка эки белеткээр ажылдар бо чылын кажангызындан-даа артык шыңгыы чоруп турар. Он-он чылдар иштинде таптыг септеттинмейн турган хоолайлар чемереп баксыраан, ол-бо черлерде үттелипдежилген черлер мырыңай эңдерик. Мурнунда чылдарда чүгле авария болу берген черлерни дарый септээри-биле кызыгаарланып турган. Моон соңгааргы сорулга улуг – хөй каът эргижирээн бажыңнарның подвалдарында одалга системазының, изиг-соок сугларның болгаш канализацияларның хоолайларын бүрүнү-биле солууру болур.

Кызылдың мэри Дмитрий Донгак хоорайның чамдык чуртталга бажыңнарының кышкы одалга сезонунга белеткелин бо хонуктарда хынап чоруп турар. Июль 3-те 7 чуртталга бажыңын хынаан. Бир дугаарында Найырал кудумчузунуң 1/3 дугаар бажыңга четкен. Подвалда хамык хоолайларны үзе кезип эгелей берген. Бо ажылдарны июль 18-ке чедир доозарын «Авария албанының» ажылдакчылары бүзүреткен. Бухтуев кудумчузунуң 1 дугаар бажыңының бүгү системазын долузу-биле солууру негеттинип турар. Ажылдап турар бригада бо айның төнчүзүнде ажылдарны доозар.Оолдар кежээ орайга чедир ажылдап турарын, ооң соонда чанарда бергелерге таваржып турарын чугаалааннар. Дмитрий Донгак бо айтырыгны шиитпирлээринге дузалаарын аазаан.

Чуртталга бажыңнарында ажылдарны хынааргa, четпес үүлдер колдуунда чаңгыс аай болган: хоолайлар чедишпес, оларны кезер болгаш хана үттээр дериг-херекселдер барык чок. Подвалдар кончуг шык, ажылдаарынга таарымча чок. Чамдыктары мырыңай боктуг болгаш чыттыг.

Найырал кудумчузунуң 37 дугаар бажыңының чурттакчызы Борис Шнякин 50 чылдарда туттунган ийи каът чуртталга бажыңының бүгү одалга системазының эргижирээнинден батареяларның дунуп каанын, оларны чаңгыс-даа катап арыглап-аштаваанын хомудап чугаалаан. Бажыңның ханаларының адаккы ыяштары шыктан ирип баксыраан.

Мэр Дмитрий Донгак квартиралар ээлеринге уткуй базымны кылып, бажыңның серизин септээш, ында одалга системазының хоолайын солуп бээрин аазаан, а чурттакчылар подъездизин боттарының күжү-биле септеп алырын сагындырган.

БАШТАЙГЫ САГЫНДЫРЫГААР

Чурттакчылардың дилээ-биле

Кызылдың девискээринде хөй санныг чемненилге черлери болгаш чайгы майгын кафебарлар бар. Оларны сайгарлыкчыларның сонуургалдарынга уткуй база хоорайның чурттакчы чонунга ачы-дуза чедирзин дээш ажыдып турар. Мында багай үве чок, ынчалза-даа сөөлгү үеде бо черлерге хамаарыштыр чурттакчылардан хомудалдар хоорайның чагыргазынче кирип турар апарган. Ылаңгыя чуртталга бажыңнарының бирги каттарында, азы оларның чоогунда чемненилге черлери болгаш чайгы кафелер чурттакчыларның дүнеки үеде дыштанылгазынга шаптыктап турарының дугайында хомудалдар хөй.

Кежээки шактарда хөй аныяктар чыглыр бо черлерде криминогенниг байдал база амыр эвес. Чижээлээрге, бо чылдың эрткен 6 айының иштинде хоорайда ресторанларга болгаш чайгы кафелерге янзы-бүрү 43 кем-херек үүлгеттинген. Оларның аразында кижиниң амытынынга айыылдыг аар кемдээшкин чедирген 14 таварылга бар. Шак ындыг черлерге эзиртир суксуннар ишкеш, шошсодаа үндүргениниң түңнелинде, кемдээшкин алган аныяктарны хоорайның эмнелге черлеринге барык хүннүң-не эккеп турар.

Шак бо черлер назы четпээн уругларга эзиртир суксуннарны садып турары чажыт эвес. Кызылдың чагыргазы биле иштики херектер эргелели хоорайда чайгы кафелерге баштайгы рейдини эрткен неделяда чорударга, кежээки шактарда ында пиво ижип олурар школачылар бары безин илерээн. Бодунуң аалчыларының хар-назынын сонуургавайн, ажыккончаа сүрүп, дүнеки үелерде безин садыглап турар кафелериниң ээлеринге сагындырыгларны кылган. Ол-бо документизи чок черлерни түр хагган.

Кызыл хоорайның чагыргазы бо нарын айтырыгны июль 3-те эрткен коллегиязынга чугаалашкан. Аңаа документилерге хамаарыштыр шыңгыы чугаа болган. Кайы-бир документизи чок чайгы кафелерни четпестерин эдип алгыже чедир түр үеде хаап болурун айытканнар. Чүге дизе барык чайгы бар-кафе бүрүзү чер арендазының болгаш садыглаарының дугайында хуусаазы эрте берген документилер-биле ажылдап турары илерээн, а ужуру болза оларны чыл санында катап кылдыртып, чөпшээредир ужурлуг. Коллегия кежигүннери рейдилер чорударда аңаа киржир ужурлуг бүгү албаннарны: санэпидстанцияны, үндүрүг инспекциязын, чагырганың садыг килдизин, муниципалитеттиң өнчү-хөреңгизин уштап-башкарар агентствону, шагдааларны болгаш социал ажылдакчыларны хаара тудары албан дээрзин демдеглээн.

Айтырыгны сайгарып чугаалашкаш, «Садыг, хөй-ниитиниң чемненилге черлери болгаш чайгы кафелериниң дүнеки үеде ажылының чурумунуң дугайында» доктаал хүлээп алдынган. Ол езугаар чуртталга бажыңнарында, азы оларга чыпшыр туттунган садыг болгаш хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң ажылдаар шагын 23 шакка чедир чурумчуткан. Чайгы кафелериниң ээлери ажылдаар шагын Кызыл хоорайның аъш-чем курлавырлары, садыг болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң килдизи-биле дугуржуп алыр апаар. Барларның чоогунга биотуалеттерни оларның ээлери ыяап-ла тургузар. Бо бүгү негелделерни күүсетпейн, катап сагындырыг алыр болза, оларның ажылдаар эргезин казыыр.

Мэрияның парлалга албаны.

ӨӨРЕДИЛГЕ КИЛДИЗИНИҢ ПОЧТАЗЫНДАН

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ ҮЛЕГЕР КЫЛДЫР АЛЫР

Аныяктарның чурум чок апарганы бир берге айтырыгларның бирээзи болуп артпышаан. Мен оглумнуң чугаа-сөс дыңнавас, бисти тоовас апарганынга муңгарап, эрге-чассыг, чок деп чүве турбас кылдыр өстүрүп алганымга бодумну-даа чектеп турдум. Кымга чарбыыр боор, ынчап чорааш, 9 классты арай деп доозуп алган. Школа соонда 1 чыл хире бажыңга олурган. Оон хенертен киживис тыва кассеталар сонуургаар апарган. (Бажыңга олурар боорга, магнитофон садып берген мен.) Дараазында чылын Кызылдың 4 дугаар профессионал техниктиг училищезинче кирип алды. Бир-ле улуг-хүнде чанып келгеш оглум: « Авай, сээң чуртуң кайда чүвел, кая төрүттүнген кижи сен? Ачам кая чурттап чораан кижил?" — деп сонуургап турарын көргеш, кайгай берген мен. Ол кежээ дургу ук-төөгүвүстү чугаалажып, оглум-биле кады мооң мурнунда мынчаар чоок, солун чугаалажып чорбаанывыска муңгарап, ам келгеш өөрүп, оглум бажын суйбап каап боданып олурдум. Ону канчап сонуургай бергенин айтырарымга, «Барыын-Хемчиктиң Шекпээр чурттуг Эдуард Күжүгеттиң ырлап каан кассетазын дыңнап көр даан, авай, ава-ачазының чуртун мактап ырлап турар. Ону дыңнааш, мен база ук-төөгүмнү билип алыр бодай бердим" — деп бо.

Бис аныяк-өскенни "чаңгыс хепке кутпайн", шуптузунче сагыш салыр болзувусса эки. Көрүңер даан, аныяктарывыс аразында кайы хире чурумнуг, кижизиг, ажылгыр, эртем-билигже чүткүлдүг, салым-чаяанныглар хөй-дүр. Шак ындыг оолдар, кыстарны деткип, мактап, солун, сеткүүлге чырыдып көрзе чүл. Чамдык аныяктар өске эш-өөрүнден үлегер-чижектен-даа алгайлар-ла.

Ынчангаш мен ыраажы Эдикке, ада-иезинге өөрүп четтиргеним илередип, келир үеде Тывазының идегели, чоргаралывыс, угаанныг, биче сеткилдиг, салым-чаяанныг аныяктар хөй-ле болзун деп йөрээр-дир мен.

Севил МОНГУШ.

"ДОВУРАКТАН ТОДАР..."

Бистер, хоочуннар, база хып дээн аныяк-чалыы чораан шаавыста ада-иелеривиске, аратчонувуска кежээ, хүндүлээчел, сагылга-чурумнуг болганывыстан шаанга киир мактадып, хүндүледип-даа чораан бис. Мен ону бодумнуң-даа, эш-өөрүмнүңдаа амыдыралындан бадыткап болур мен. Шаанда аныяк үелеривисти эргий бодап ора, бо шагның чалыы оолдар, кыстарынга база дыка чоргаарланыр, оларның ажыл-ишчизин, амыдырал дээш кызымак туруштуун магадап ханмас мен.

Ырадыр-даа барып канчаар, бодумнуң чурттап турарым чыварлыг Дагыр-Шеми хемниң аксында Чыраа-Бажы суурумнуң аныяктарының ажыл, амыдыралын таныштырар бодадым. Үе дүргени-биле бурунгаарлап, амыдырал чаарттынып олурар. Кым-на кызымак, бергелерге торулбас, тура-соруктуг, холу дыңзыг ажылдаар болдур, аңаа кандыг-даа ажыл чиик. Суурувустуң ындыг чүткүлдүглеринге М.А.Шолбан, К.Х.Юрий, К.Х.Делгер-оол, М.Д.Сергей, М.О.Санчы, М.О.Николай, К.М.Борис болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар мал-маганны азырап, ногаа-тарааны тарып, бажың-балгатты тудуп, садыгларны ажыдып алган чурттап олурарлар. Элээди чаш назынында ада-иезинден чарылган алышкылар Геннадий, Мөңгүн-оол Саян-оолдарның амыдырал дээш чүткүлдүүн магадап ханмас мен. А аңчылар Игорь, Аркадий олар тайга-таңды үнүп кааңда, аң-мең оруунда баглап каан-биле дөмей аайлажыр. Демир тутканда, дарганнаар, ыяш тутканда, чазаныр Эрес Монгушту, эң-не хөй картофель тарыыр Булак Монгушту канчап мактавас боор.

Эр кижи өг-бүлези, ажы-төлү дээш холун хавартыр, дерин төгүлдүр ажылдап-ла чоруур болза, амыдырал сегиир, чуртталга каас-шиник, бай, аас-кежиктиг болур. Чалгаа, уйгужу, өскелерге азырадыксаар кижилерниң амыдыралы канчаарга-даа өөделевес, харын-даа улам-на кудургайлап бады баар. «Кежээниң мурнунда – хүндү" деп чиге-ле сөглээн. Кежээ ажылчын кижини чон хүндүлээр боор чүве. Амгы бо үеде суг болза, кымны кымдаа азыравас, багай чурттап, арагалап чоруур кижиниң шорузула. Күш-ажыл кылып шыдаар назы четкен эр хиндиктиг кижи бүрүзү ажылдаан турар ужурлуг. Чамдык аныяктарны дыңнаарга, кылыр ажыл чок-тур-даа дижир боор чүве. Чок, ындыг эвес, ажыл эңдерик, ие черивис бисти чемгерер, хепкерер, хамык ажыл черде деп бил. «Довуракта тодар, малгаштан байыыр» деп чүве бар. Черниң довураа бисти тоттурар.

Суурувустуң аныяктарынга улам чүткүлдүг ажылдап, өскелерге үлегерлиг болурун күзедим.

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Ажы-төлү кижизиг мөзүлүгде — Ада-ие чоргаар, дыштыг

45 чыл бурунгаар

Таптыг-ла 45 чыл бурунгаар эрги Шагаан-Арыг школазын ийи класс дооскан. Херээженнер шимчээшкининиң байырлыг оюнга уткуштур демдеглээривис бо байырлалывыс таварыштыр ынчангы школачы үелеривисти сактып көрейн.

Школавыс директору Маргарита Алексеевна Прудникова — онзагай башкы. Ол чылын мен школаның өөреникчилер комитединиң даргазы турган болгаш, директор башкы-биле сүмележип, чугаалажып, кады ажылдап турдувус. Ол үеде дружина чөвүлели, комсомол организациязы, өөредилге комитеди школага улуг шимчедикчи күш болуп турган. Башкылар янзы-бүрү организациялар-биле сырый харылзаалыг, ада-иелер комитединге даянып ажылдаарлар, школага бөлгүмнер ажылдары көскү, ниити негелде шыңгыы турган. Башкыларны, улуг кижилерни хүндүлеп, оларның сүмелерин хажыт чокка күүседип, билигже чүткүлүвүс бедик чораанындан барык шуптувус башкы база өске-даа эртемнерни чедип алгаш, кол ажылывыстан аңгыда, хөй-ниитиниң ажылынга сеткиливистен бердинип, үре-түннелдиг ажылдап чоруур бис. Кады дооскан өөрүм дугайында чылыг сактыышкыннар сеткилимде арткан. Ынчангаш чажыттарым, чаңгысклассчыларымга дараазында одуругларны бараалгаттым.

Октябрятчы, пионержи,
комсомолчу
Онза солун үелерни эрткен-даа
бис.
Улуг мерген өгбелерге
сүзүгледип,
Угаан кирген школавыс
уттундурбас.

Күзелдерге үргүлчү-ле
чалгынналгаш,
Күжүр эрес, энерелдиг
чажыттарым
Чеже солун үүлелер
бүдүрбээн бис,
Черле сактып, санаары-даа
белен эвес.

Школавыс бисти үдээн
хүнүвүстен
Шуужулкан 45 чыл эрте берди.
Бар-ла күштү шаавыс-биле
харамнанмайн,
Балаттынмас шымбай истер
арттырдывыс.

В.К.Маспык-оол, хоочун
башкы.
Арыг-Үзүү суур.

УЛУСЧУ ЧАҢЧЫЛДАР-БИЛЕ

«Чер кырынга кижи болуру – эң-не харыысалгалыг хүлээлге» М.Горький.

Өг-бүле, школа — аныяк салгалды кижизидер кол күш. Келир үениң кижизиниң хууда аас-кежии, ниитилелге төлептиг хамааты болуру ада-иеден, башкыларындан кончуг хамааржыр. Бо удаада школаларда (ылаңгыя көдээ черлерде) кижизидилге ажылын «хажыызындан көскү« дээри ышкаш эскерип, школа директорлары, оларның өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчыларынга сүмелексээн күзелимни илередир бодадым. Ийе, амгы школаның байдалы 60-70 чылдар-биле деңнээр арга чок чаарттынган. Ынчалза-даа кайыдаа үелерде өөредилге биле кижизидилгениң ужур-утказын аңгы көрүп болбас. Школада кижизидилге ажылы эки болза, өөредилгениң шынары база бедик болур. Кижизиг, ажылгыр, томаанныг уруг кичээлден озалдавас, ном, кыдырааш чок-даа келбес. Кончуг эки азы 4-5-ке өөренип турар оол кудумчу кезип, таакпылап, онаалгазын кылып албайн келбес-ле болгай. Оон аңгыда кижиниң холунуң үжүүн көргеш-ле, ооң дугайында үнелелди чугаалап болуру ышкаш, школаның даштыкы хевирбайдалы безин уругларны эки бүдүшке хевирлээринге улуг рольдуг.

Школаның кижизидилге ажылынга кол черни кижизидилге талазы-биле директорнуң оралакчызы ээлеп турар. Кижизидилге ажылын кайы хире бедик үнелээри ооң эртем, дуржулгазындан, бодун шын, төлептиг ап чоруурундан, кижилер-биле чөптүг харылзажып билириндан көскү. Дыңнап чоруурга, «организатор» дижир. Ындыг эргедужаал, мергежил бар болганы ол ирги бе? Кижизидилге айтырыын харыылап турар башкының хүлээлгезин үгле концерт, дискотека хевирлиг кежээлер организастаар кижи кылдыр көрүп турары ол ышкажыл. Өөреникчилериң, ада-иелериң мурнунга харыысалганы хүлээнген башкылар уруг ойнап-даа, өөренип-даа турда хайгаарап, билип турар ужурлуг.

Амгы үеде школалар боттары тускай угланыышкыннарлыг. Республикада улусчу чаңчылдар, экология угланыышкынныг ажылдап турар мурнакчы дуржулгалыг школалар, башкылар хөй. Оларның үлегерин «Башкы» сеткүүл дамчыштыр чүге ажыглап болбас боор.

Сөөлгү чылдарда ада-иелериң лектор бөлүү ажылдавастаан, оларга дуза, сүме бээр ажыл аскап турар. Назы четпейн адалар, иелер апаар, салдынчак, оон эртсе, бодунуң амы-тынынга четтинер, арагалаар, таакпылаар, кудумчуга сыгырар уругларның мөзү-шынар кижизидилгези иези болгаш иези ышкаш башкызының арын-нүүрүнде дизе, хөөрем эвес.

Бис, тывалар, бодувустуң-на үндезин культуравысты, езучаңчылдарывысты, сүзүглелдеривисти билип, ону угаадып, салгалдарга өөредир хүлээлгелиг бис. 2001 чылдың январь 19-та этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Кенин-Лопсан ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыды П.Морозовка «Тыва чаңчыл" деп программалыг тускай кичээлдерни школа программазынче киирерин сүмелээн болгай. Шынап-ла, кожуун школаларынга тускай шак көрдүнмезе-даа, класстан дашкаар эрттирер бөлгүм кылдыр киирип, үгле школаларга эвес, чонга, суурда хөй-ниити организацияларынга эрттирзе кандыгыл. Ынчангаш сонуургалдыг, билиглиг кадрларны өөредип, бо ажылды кичээнгейге алыр болза эки деп бодалдыг мен.

Татьяна КУШКАШ.

КИЖИЗИДЕРИ — ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Уругларның, черле аныяк салгалдың кижизидилге айтырыгларын көдүрген санал-оналдарның солуннарда доктаамал парлаттынып турарын билир бис. Кижиниң кижизиг мөзүзү бичии чажында-ла өг-бүлезинге хевирлеттинерин айтып турары кончуг шын. Ынчалза-даа эвээш эвес ада-иелер уругларын боттары-ла үреп ап турары хомуданчыг. Школа-биле харылзаа тутпас, башкыларның чагыг-сөзүн херекке албас болгулаар. Башкы кижиниң ажыл-ижи кылаң-тас болур дивейн тур мен, таарымча чок чүүлдер бо-ла туруп келбейн канчаар. Харын ада-ие ындыг таварылгаларда башкыга дузалажып, сүмележир ужурлуг. Чамдык ада-иелер уруглары чурум үреп кааргa, бар-ла шаа-биле болчур. Уруун азы оглун ыгладыр чедип алган башкызының бажыңынга эккелгеш: «Чүнү канчап каан кижил бо, мээң ажы-төлүм ындыг эвес чүве» — деп шаанга кирерлер. Бичии кижи дыңнап турда-ла, ол-бо сөгленир бо чорук уругга эки үлегер болур эвес. Оларның уруглары ада-иезинге оргаланган, улам-на тоор чүве чок апарып, чурум үүлгедир, улуг сеткилдиг улус апаар.

Кара чажындан тура күш-ажылга кижизидери уругларны эки талазынче хевирлээринге идиглиг деп ада-ие-даа, башкылары-даа билир хиреде, ону херек кырында тоомчага албайн турар деп бодаар мен. Бичии уругларга ажыл кылдырарда, чамдык ада-иелер оларны акша-көпеек-биле «хөлезилээрлер». Ол чорук уругларны алызы барып, акша-көпеек сүрүп ажылдаар, ажылынга сонуургал чок, багай чаңчылдыг кижи болурунга чедирип болур. Оон ыңай «Мээң-не уруглларым улустан артык кеттинзин, чараш-ла чүвени олар алзын» дээр хөөннүг чамдык ада-иелер уругларын хөлүн эрттир кааста-нырынга өөредир, олар шуут амдажып каарлар. Шевергин, чараш кылдыр кеттинери эки болбайн канчаар. Ынчалза-даа школачы уругларга хөлүн эрттир улуг өртектиг хептер кедирип, улуг улус өттүндүрген херээ чок. Кижизидилгеге таарымча чок мындыг чүүлдер ада-иелериң, улуг улустарның хайгаарал чогундан, уругларга көргүзүп турар багай үлегер-чижээнден үнүп турар. Мөзү-бүдүштүг, чараш-чаагай аажы-чаңныг, ажылгыр, кежээ, ниитиниң херээн хуузундан артык көөр төлептиг хамаатыны кижизидеринге школа-биле кады ада-иениң эки үлегер-чижээ кончуг улуг рольдуг болур. Уругларны бис бүгү назынында амыдыраарынга белеткээр ужурлуг бис. Оларны төлептиг аажы-чаңныг, ажыл-ишчи, үениң негелделеринге дүүшкен эртем-билиглиг, чаагай чаңчылдарга бердинген хамаатылар кылдыр кижизидер хүлээлгелиг бис.

Марта Бай-Кара,
пенсионер.
Суг-Хөл, Суг-Аксы.

КАДЫК АМЫДЫРАЛ-ЧУРТТАЛГА ДЭЭШ

СИЛЕРНИҢ КАДЫКШЫЛЫҢАР — СИЛЕРНИҢ ХОЛУҢАРДА

"Күш-культураны болгаш спортту — массаже" деп Чазактың айтыышкынынга хамаарыштыр чер-черлерде ажылдар кидин түлүк чоруп эгелээн. Бүгү-эвилелдиң элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң Тывада баштаар чериниң салбырының даргазы Н.Б.Тыртык-Кара болгаш ооң кежигүннери бо ажылды кичээнгейге ап, спорт күркомитеди-биле база өске-даа активтер-биле демнежип ажылдап турар. Баштайгы үнүүшкүннү июнь 20-21-де Эрзин ортумак школазынга кылган. Ол школа кадык чаагай амыдыралдың школазы аттыг эрге-байдалды 2002 чылдың сентябрьда алган. Ындыг атты республиканың Өөредилге яамызының сайыды П.А.Морозов тывыскан. Ынчангаш бо школаның ол талазы-биле ажыл-ижин өске школаларга нептередири-биле мындыг тускай үнүүшкүннү кылганывыс бо.

Бистиң ниитилеливис баштай "Тыва Республиканың элээр чорук болгаш кадыкшыл чөвүлели" кылдыр тургустунгаш, баштайгы базымын эгелээн. Арагалаашкын-биле болгаш чоннуң кадыкшылы дээш демисел — амыдыралдың чугула айтырыглары, соңгаарлаттынмас сорулгаларның бирээзи.

Бүгү-россияның элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң Тывада баштаар чериниң салбырының даргазы Н.Б.Тыртык-Караның база ооң активтериниң удуртулгазы-биле 2002-2003 чылдарда көдээниң чамдык школаларынга кадыкшыл клубтарын ажыдып, өөреникчилер ортузунга чоруткан хемчеглери багай эвес түңнелдерни бергилээн. Ылаңгыя республикада эвээш эвес школалар баштаар черниң хүлээп алганы "Бистиң ургларывыстың кадыкшылы болгаш элээр чоруу дээш" деп амыдырал-чуртталганың кадык хевириниң конкурузун школалар, ургулар албан черлериниң база социал төптериниң ортузунга чарлааны таварылга эвес. Амгы үеде ол конкурска кончуг идепкейлиг киржип турар школалар бар. Чижээлээрге, Кызыл хоорайда №5, 8, 12 школалар, Көк-Тей, Сукпак, Шамбалыг, Кур-Чер база Таңдыда Межегей, Сосновка суурларда ортумак школалар хамааржыр. Ол ышкаш № 4 профессионал-техниктиг училищеде "Ровесник" клувун маңаа онзалап демдеглекседим. Клубтуң удуртукчузу ук училищениң директорунуң оралакчызы, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутады А.Н.Потапова сургуулдар ортузунга спортту болгаш культураны сайзырадырынга биче эвес кичээнгейин салып келген.

Үстүнде адааным черлериниң социал болгаш психолог башкылары элээдилер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ургларга багай салдар чедирип болгу дег таварылгаларны олардан чайладырын оралдажып, оларны боттарын үнелеп билиринче угланган чамдык ажылдарны чорудуп турар. Мурнуку ийи чылда Көк-Тей, Кур-Чер ортумак школаларының кадыкшыл клубтары төрелдер комитеттери-биле кады "Мээң өг-бүлем — мээң чоргааралым, шивээм" деп кежээлерни

болгаш эртем-практиктиг конференцияларны эрттирип, чедер-четпестерни ажыт-чажыт чокка чугаалашкаш, Тыванын школаларынга ийи удаа кыйгырыг салганнар.

Ол школаларның кыйгырыын Эрзин ортумак школазының башкылар коллективи күзелдии-биле хүлээп алгаш, ийи чыл дургузунда кадыкшыл программазы-биле ажылдап турар. Июнь 20-де Бүгү-россияның элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң баштаар чериниң Тывада салбырының даргазы Н.Б.Тыртык-Кара, республиканың медицина профилактиктиг төптүң эмчилери Т.Д.Даваа, С.А.Ондар, Тыванын болгаш Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы К.М.Батый, ургулар чогаалчызы К-К.К.Чооду, республиканың спорт комитединиң даргазы С.Ы.Ооржак база өскелер-даа ол школага чедип, кылган ажылдары-биле танышкан.

Школаның ийиги каъдында кадыкшылга темазынга хамаарышкан шимелде стендилер эвээш эвес. "Здоровье. Здоровый образ жизни" деп эртемге үндезилээн көргүзүг-тайылбырлыг стендилер, эм оттар, өңнүг кааталгалыг номнар делгеттинген. Валеология кабинедин тускайлаан. Ында валеолог О.К.Серээдар ажылдап турар. Мында кадык болурунуң 15 угланыышкынын көргүскен. Оон аңгыда ургларга болгаш улугларга психология кабинедин база ажыткан. Ук школаның төлээлери Барыын-Хемчик кожуунуң Шекпээр ортумак школазынга чедип, психолог Зоя Дюрбюевна Саттың удурткан кадыкшыл клувун көрүп, ажылының дуржулгазын солчуп чораан.

Школаның кадык амыдыралдың овур-хевиринге хамаарышкан ажылдарын көрүп четтигипкен турувуста, ийиги каъттың делгем коридорунуң сандайларын өөреникчилер, улуг кижилер болгаш келген аалчылар ээлепкен. Аңаа келгеннер-биле ужуражылга солун болган. Школа директору М.Ч.Сотпа сөс алгаш:

— Школавыс башкы кадрлар-биле четчеттинген. Англи дыл башкызы безин бисте үш, 1-11 класстарга чедир кадыкшыл паспорттарлыг. Чогум кадыкшыл школазының таваа 1998-1999 өөредилге чылында тургустунган. Ам ол талазы-биле ажылывысты чоорту сайзырадып, ону эртемге үндезилеп чоруткаының түңнелинде, 2002-2003 чылда кадыкшыл школазы аттың эрге-байдалын биске берген. Башкылар коллективи ургулар кадык болурунче чугула сагыш салып турар бис — деп, Мария Чадамбаевна онзалады.

Республиканың медицина профилактиктиг төптүң эмчизи С.А.Ондар бодунуң саналынга бистиң чонувустуң назы-харын Японияның чону-биле деңнеп чугаалаан. Японияда херээжен чоннуң ортумак назы-хары 82, а эр улустуу — 77 хар. А оларга бодааргa, бистиң чонувустуң назыны хөлчок кыска деп, ол чугаалады. Элээдилер көпеек ажылдап алыры-биле бензин кудар черге хүнзээр-дир. Олар хүнзедир бензин тынып келир. Ооң кадында пиво ижип турар элээдилер чеже-дир. 100 грамм пиводан баш-мээде 500 клетка хораннанып турар. Мооң уламындан угаанмедерели кошкаарын ол демдегледи. Оон аңгыда ол саналынга 2001 чылда 232, а 2002 чылда 277 кижи мөчээнин айытты. Олар артында-ла 30-50 хар назылыг, кидин түлүк ажылдап шыдаар шинээлиг улус болур-дур деп, ол хараадалбиле демдегледи.

Светлана Афанасьевнаның соон дарый 2002 чылдың төлептиг херээженнериниң бирээзи Саара Алексеевна Сарыглар мынча диген:

— Бөгүнгү болуп турар хемчег кончуг солун-дур. Бодум суму даргалап чордум. Амгы үениң ажылында чаа чүүлдер хөй-дүр. Ургларның кадыкшылы чугула черде болуру чөп. Кадык кижиден кадык амыдырал бодараар. Шынап-ла, бо шимчээшкинни ам-даа улам делгемчидип, чоорту суму, суур чергелиг кылза деп күзелдиг мен. Школада директорнуң эртем талазыбиле оралакчызы Р.О.Баянова болгаш өске-даа башкылар хөй ажылды кылган-дыр.

Бодунуң үезинде кызымак ажылдап чораан хоочуннуң саналынга катчып, амыдыралдың кадык овур-хевирин чүгле школаларга эвес, суур, суму болгаш арат, арбан черлеринге база нептередири — кончуг шын айтырыг. Кадык кижи бир-ле чаа чүүлдү кылган, чонунга үлүүн киирген турар болгай. Школаның башкылары өөреникчизиниң кадыкшылын хайгааараарындан аңгыда, оларның өг-бүлезинде ада-иези кандыг байдалдыг турарын билип, харылзажып турардыр. Шак ындыг ажылдарны школада кадыкшыл клувунуң удуртукчузу Т.А.Саая, фельдшер Т.С.Лакпажап, психолог Л.К.Данзырын, логопед Ч.К.Калга-Хөө, директорнуң валеология албанының талазы-биле оралакчызы О.К.Серээдар болгаш класстар аайы-биле удуртукчу башкылар кадыкшыл школазының шенелде ажылынга биче эвес үлүүн киргеннер. Мындыг демниг, күжениишкинниг ажылдың ачызында, кадык-чаагай амыдыралдың школазы атты чедип алганы-даа таварылга эвес.

Республиканың спорт комитединиң даргазы С.Ы.Ооржак школаның кадык-чаагай амыдыралдың школазы деп аттың эрге-байдалын алганы дээш байыр чедирбишаан, Наталья Борисовна-биле школаның активчи башкыларынга мактаңы бижиктерни болгаш өртектиг белектерни тус-тузунда тывыскылаан. Ол ышкаш Тыванын Онза байдалдар талазы-биле яамызының сайыды Э.Д.Байыр-оолдуң ол кадыкшыл школазынга чоруткан спортчу майгынын база спорт комитеттиң мурнундан өртектиг белекти школа директору М.Ч. Сотпага, кадыкшыл клувунуң удуртукчузу Т.А.Сааяга тывыскан. Белек-селек тывысканының соон дарый, школада онза байдалдарның төлээлери "Аныяк камгалакчылар" бөлүү төрээн чериниң девискээрин шүлүкке илередип, алгап мактаан. Олар чаңгыс аай хептерин кеткеш, олурганнар мурнунга чыскаалыптарга, көрүштүг-даа чорду.

Бүгү-россияның элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң Тывада баштаар чериниң салбыры тус черниң эртемденнери, профессорлары-биле харылзаалыг ажылдап келген. Сөөлгү ийи чылда Тывада диргелип келген хамчык — арагалаашкындан аныяк-өскени адырарыбиле "Бистиң кадыкшылывыс — бистиң холувуста" деп эртемүндезинниг билигни чонга тарадыры-биле биология эртемнериниң доктору, профессор Ч.Т.Саг-ды, генетик У.А.Ондар, философия эртемнериниң кандидады Н.Д.Ондар, этнопсихолог А.К-С. Тевек, чогаалчы К-К.К.Чооду, композитор К.Батый, нарколог Т.Ч.Ударцева олар болгаш өскелер-даа бо ажылдарга идепкейлиг киржип, чер-черлерде кожууннар база сумулар чагыргаларынга ажылдың угланыышкынын тодараткан.

Сиириңмаа ЧООДУ.

ЫДЫКТЫГ БАЙЫРЛАА

Июнь 6-да Кызыл хоорайда Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрының баарынга "Манджушри", "Нагаржуна" сарыг шажын организацияларының организастааны-биле Чырыткылыг XIV Далай-ламаның төрүттүнген хүнүн демдеглеп байырлал эрттирген.

Аңаа үстүнде адаттынган шажын организацияларының кежигүннериниңден аңгыда, ТР-ниң Чазак Даргазының шажын организациялары-биле харылзажыр бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович Биче-оол, тибет башкылар Такпа Гятьсо, Лопсан Түптен, Пенде Гяльцен, Зопа Гятьсо, Камбы-ламаның төлээзи Сүлдем башкы болгаш олардан аңгы хөй чүдүкчү чон киришкен.

Байырлалдың ажыдыышкынында Манджушри сарыг шажын организациязының даргазы Каадыр Сонам Чырыткылыг XIV Далай-ламаның төрүттүнген төөгүзүн чыылганнарга кысказы-биле чугаалап, бо ыдыктыг байырлалды демдеглеп эрттирип турарывыс дээрге-ле, сарыг шажын-биле тудуш холбаалыг төрээн тыва культуравысты катап хөгжүдүп эгелээнивис ол деп онзалап демдеглээн. Ооң соонда ук байырлалды башкарып эрттирип турган Алимаа Чамзырын ТР-ниң Чазак Даргазының шажын организациялары-биле харылзажыр бүрүн эргелиг төлээзи К.Д.Биче-оолга, Камбы-лама эргелелиниң төлээзи Сүлдем башкыга, Такпа Гятьсо, Лопсан Дүптен оларга сөстү берген. Кижи бүрүзү-ле сарыг шажынның Тывада амгы сайзыралын Чырыткылыг XIV Далай-ламаның ады-биле холбап, чылыг сөстерни чугаалап турган. Ооң соонда лама-башкылар Ыдыктыг Башкы XIV Далай-ламаның төрүттүнген хүнүнге тураскаадып, кежик-йөрээл номун номчаан. Ооң соон дарый аныяк артист Ляна Ондур, хоочун шии артизи Дыртык-Кара болгаш өске-даа артистериниң киржилгези-биле кыска концерт болган. Артистер боттарының номерлерин, шынап-ла, Чырыткылыг XIV Далай-лама боду ында дүжүлгеде саадап олурар дег, хөлзээшкинниг, хей-аъттыг күүсеткеннер.

Борис ОНДАР.

ПАРОМГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

Амгы үениң негелделеринге дүүшкен көвүрүглер тудуу сөөлгү он чылда республиканың улуг, биче хемнеринде көстү берген. Ажар арт акта, кежер кежиг барда, бурунгаар хөгжүлдеге ол улуг дөгүм.

Үзүк, боор чер санынга чаа көвүрүг тудары болдунмас. Билдилиг ажыглаарга, кыжын дош, чайын паром — дузалыгла. Шак ындыг эптиг, таарымчалыг паромнап чоокта аай-дедир кештивис. Ол дээрге Эйлиг-Хем, чоннуң аас чогаалында кирген Буура-Тайгаже кежиг-дир. Паромчулар-даа, аргыжыкчылар-даа ында аян-шинчилиг, чугаа-сооттуг чорду.

1. Боду — мөге, аъды — чүгүрүк

Улуг-Хем кожууннуң ол чарыы, кышкы айларны санаваска, төптен үзүктелчек девискээрлиг. Ол дээрге чер, мал ажылын хөгжүдеринге таарымчалыг Эйлиг-Хем, Буура-Тайга, Эъжим, өске-даа делгемнер. Ук булуңга өскен төл экер-эрес болуп турар. Чер, мал ажылы база ында продуктулуг. Бис бо удаада паромга чүгүрүк аъттыг "Турза — бедик, тутса — мөге" Саглай Дакыр-оол-биле ужуражып таныштывыс.

—Серге кадарчызы мен. "Эйлиг-Хем" күрүне каттышкан бүдүрүлгениң малының бажы өзүп тур. Улуг ажыл-агыйның бут кырынга туруп келгени чоннуң, ылаңгыя малчыннарның, чылдың дөрт ээлчээнде одар солуп, доктаамал көжүп чоруурунда—деп, ол чугаалады.

Чугаалажы-чугаалажы кээривиске, аныяк-даа болза, ооң мал ажылында он бир чыл ажылдапканын ханы сонуургадым.

— 15 харлыымда-ла кадарчылап эгеледим — диди.

Күш-ажылче эрте киргени сонуурганчыг болбайн канчаар. Ылаңгыя чугаакыры, адаанмөөрейлиг чижилгеге идепкейлиг киржилгези-биле чамдык аныяк эрлерден ылгалдыг чорду. Чүгле бодун бодавас хире. Чарышка салыр "хыл дег кылдыр соодуп каан" чиңге доруг аъды-биле чараш хүрең аътты ол чедип алган. Төрелиниң чарыштырыксааны тулган чүгүрүктү кады ап алганы ужурлуг. Эйлиг-Хемниң чарыш аъттары кожуунуң аъттары-биле чаржыр. Аңаа шылгараанарны республика аъттарының иштинге чарыштырар.

— Улуг-Хем кожууннуң мөге хүрежинге база хүрежир мен— деп, Саглай Дакыр-оол чугаалады.

Ынчан кожууннар аразының "Улуг-Хем" солуннуң баштайгы дугаарының чырыкче үнгениниң 25 чылының байырлалы чоруп турган. Солуннуң езулалы оюнтоглаа, спортчу маргылдаалар-биле ынчан демдеглеттинген. Саглай Дакыр-оол хүрешкен, ооң аъды чарышка киришкен. Эрниң деңзизин айтырарымга, "тозан килдиг мен" — деп харыылаан. Ийи метр чыгам дурт-сынныг аныяк кадарчының барааны баскетбол ойнакчызы дег көстүр чорду. Ол хире делгем болгаш чаагай эр-биле хүрежири солун, төөгүлүг болуру чугаажок.

2. Мага-ботту дадыктырарга...

Бис чоруп турар үевисте паром башкарыкчылары амыр-соксаал чок ажылдап турган. Ол ажылдакчыларның кайы хире ажылдап турарын Эйлиг-Хем суурда хонаш-турлагларда кижилерден айтырган мен. Оларның демдеглээни болза "Багай эвес ажылдыг эрлер", "Хүндүс-даа, дүне-даа келириңге, паромчулар кажан-даа чажам дивес". "Чырык турда келирге, төлевир чокка кежирер, караңгыда ажылдаарга, харыысалга улуг, далашкан кижи чажыңын (хөлезизин) төлээр. Ынчанмайн канчаар, дүнеки шактар дээрге камгалал, тускай белеткелбиле долдунган".

— Паромчуларның бирээзи Володя дээр эрниң сугга шымныры угжок, дөрт минута дургузунда хем дүвүнге "чиде" бээр — деп, чогаалчы Монгуш Өлчей-оолдуң "Хөөрээрниң чугааларында" маадырларзыг эр каттыргылаан.

Медицина ажылдакчыларының тайылбыры-биле алырга, кижи беш минута дургузунда тынмайн баар болза, "аъдының бажы хоя бээр". Тибет эмнелге,йог мергежилгелериң ужуру мырыңай тоолзуг. Кижиниң мага-бодунуң агаар хереглээр харык-шинээн беш минута туржук, оон-даа хөй үе, чамдыкта харын-даа чартык шак чедир тыныышкын чокка көдүрүп болур. "Хөөрээрлериң чугаалары" анаа эвес, бир ужурлуг. Мен Улуг-Хемни кежер паромда "суг иштинге 4 минута чиде бээр" Владимир Даспак-биле ужураштым:

— Ийи минута хиреде суг иштинге үргүлчүлел чокка шымныптар мен — деп, ол сонуургатты.

Мен бодаарымга, ийи минута дургузунда дажыг хем иштинче кирери оюн эвес. Ол туржук соок сугже бут сугары безин дидиренчиг. Бир эвес белеткел бар болза, ында маргыш чок, бедикте хере тыртып каан демир удазыннарны оскал-оолдар кырлай самнап турган-на болгай. Мага-ботту дадыктырар болза, кымда-даа харык-шинек эгээртинмес. Ынчангаш амыдырал-чурттага солун, хандылыг.

"Эйлиг-Хем" күрүне каттышкан бүдүрүлгениң серге кадарчызы Саглай Дакыр-оол ажыл-агыйның удуртулгазы-биле чарып алган керээзин күүседип турар. Бо чылдың баштайгы чартыында ооң кадарганы бир кодан серге чылды сол-менди ашкан. Кышкы, часкы одар-белчиирни ол билдилиг ажыглаан. Бир баштанна серге дүгү база чаагай болганын күрүне каттышкан бүдүрүлгезинден билип алган бис.

Арапчор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА: Саглай Дакыр-оол чүгүрүк аъды-биле; эрик кыдыы шыкта; паромчу алышкылар улуг шпикер Партизан Даспак; шпикер Владимир Даспак олар ажыл үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кысказы-биле

17 чыл эрткенде

Эрткен дыштаныр хүннерде Тыванын Чурукчулар эвилелинге түрк дылдыг чоннарның культуразы-биле таныжар сорулгалыг делегей чергелиг экпедицияның киржикчилери чораан. Аалчылар тыва чурукчуларның чогаадыкчы ажылдары-биле танышкан.

Голландия, Бельгия, Дания, Башкирия, Казахстан, Кыргызстандан база Москва, Новосибирск, Абакан хоорайлардан чурукчуларның удуртукчузу Киргизиядан Гульнара Юмашеванын кады өөренип чораан өңнүү, Тыванын Чурукчулар эвилелиниң даргазы Александр Ойдупка, 17 чыл эрткенде, ужуражы бергени чыылганнарны аажок өөрткен.

Аалчылар найысылалдың Цеченлинг хүрээзи, Азия төвү обелиск дээш, өске-даа черлерин сонуургап көрген. Абакан—Кызыл—Ак-Довурак—Абазага чедер экспедицияның кежигүннери дараазында чылын ажылдарының делгелгезин эрттирер.

30 хардан өрү

Июль 11-12 хүннеринде Кызыл хоорайга Тыванын херээженнер шимчээшкининиң 75 чылын база Херээженнер эвилелиниң тургустунганындан бээр 10 чыл оюн таварыштыр республиканың херээжен чонунуң спартакиадазы болуп эртер.

Спартакиаданың киржикчилери хол бөмбүү, шашки, чиик атлетика, стол теннизи база уран көрүлдеге күжүн шенежир. Школачы, аныяк херээжен улус аразынга маргылдаалар доктаамал болуп турарын барымдаалааш, бо чылгы херээженнер спартакиадазынга 30 хардан өрү херээжен улус киржирин дугурушкан.

Чойганмаа САТ.

Мөңгүн-Тайга шыпшыынче

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чыл оюнга тураскааткан республика чергелиг хемчеглериң бирээзи — эртем-практиктиг конференция Суг-Аксынга июнь 20-де эрткен. Ооң дараазында Сүт-Хөл кожуун чагыргазы-биле республиканың "Альпинистер" клуву алдан-маадырларның болгаш Сүт-Хөл кожууннуң ыдыкшылдарын Тыванын эң бедии — Мөңгүн-Тайга шыпшыынга үндүрери-биле июль 15-20 хүннеринде үнүүшкүнү боттандырар деп шиитпирлээннер. Аңаа чүгле "Альпинистер" клувунуң даг үнүкчүлери эвес, республика иштинден өске-даа даг үнүкчүлери киржип болур.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Чүдүлге-сүзүглел

ШИЛИП АЛЫРДА, ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУР

Ажык-чарлыг чорук чарлаттынган соон дарый-ла, шажын республиканың чурттакчыларының амыдыралынга көскү черни ээлеп эгелээн. Тыва Республиканың төөгүзүнде шаг-төөгүден бээр турган Сарыг шажын, православиядан аңгыда, янзы-бүрү хөй янзы христиан-евангелист секталар республикада көвүдээн. Олар чоннуң амыдыралынга кандыг салдар чедирип турарыл? Ол талазы-биле чамдык дыңнадыгларны алыры-биле бистиң корреспонтендивис Борис ОНДАР Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шажын организациялары-биле харылзажыр бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович БИЧЕ-ООЛДАН интервью алган.

— Камбаа Дамчатович, бодуңарның ажылыңарның кол угланыышкынының дугайын номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

— Мээң кылып турар ажылымның кол угланыышкыны Россия Федерациязының "Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын каттыжыышкыннарының дугайында" деп федералдыг хоойлузунуң амыдыралда канчаар боттанып турарын хайгараары, шажыннар организациязының ажыл-чорудулгазын прокуратура, юстиция органнары-биле кады хынаары болур. Боттарынга хамаарышкан хүлээлгелерин үстүнде адааным албан чери аңгы база чорудуп турар. Амгы хүннерде РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республикада Эргелелиниң бүрүткелинде 46 шажын организациялары бар бооп турар. Оларның иштинде 18 сарыг шажын (буддизм), 7 хам, 17 христиан (православтар, протестантылар, евангелистер, пятидесятниктер, иеговистер, баптистер дээш, оон-даа хөй) организациялары бар бооп турар. Организация бүрүзү устав-дүрүмнүг, боттарының ажыл-чорудулгаларын РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де Эргелелиниң хайгааралының адаа-биле чорудуп турар.

— Оларның аразында РФ-тиң "Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын каттыжыышкыннарының дугайында" Федералдыг хоойлузун хажыдып турар таварылгалар илереттинген бе?

— Буддизм болгаш православ шажыннарга хамаарыштыр хамаатылардан хомудалдар биске келбээн. Христиан-евангелист секталарга хамаарыштыр чамдык үүрмек хажыдыышкыннар болуп тургулаанын билир бис. Ол чүл дээрге боттарының шажынынче чаа кижилер элзедип киирип алыр дээш, ук организацияларның кежигүннери бажыңнар кезип, эжиктер соктап, хамаатыларның амырдыжынга шаптыктап, оларның организациязынга кирип алырын өг-бүле ээлеринге суртаалдап турган таварылгалар бар. Оон ыңай чүгле бистиң шажынывыс шын деп алгаш, өске шажыннар бактаар таварылгалар база оларда бар деп турар. Тайбың дээш демиселдиң делегейде эң көскү удуртукчуларының бирээзи, чаагай ат-алдарын чурт бүрүзүнүң үнелеп хүндүлеп турары Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламаның чурук-хөрүүн өрттедип, тыва чоннуң үе-дүптен бээр чүдүп-сүзүглеп келгени арттар кырында овааларны бузуп, үрегдеп турганын-даа улус биске дыңнадып турган. Оларның ол хөделиишкиннери үстүнде адаанывыс хоойлуга дүүшпес бооп турар. Оон ыңай секталар барып турар кижилерден чамдыктар тенек аарып, угааны баксыраан улус эмнедир эмнелгеге суг чыттырып эмнедип турган боор-дур. Ындыглар ол секталарны каап, тибет лама-башкыларга ном номчудуп, "Дүңгүр", "Алдын орба" ниитилелдериниң хамнарынга эмнедип турган-даа боор-дур. Ынчангаш чүдүүр шажын шилип алырда, кижилер черле элээн оваарымчалыг болур болза эки.

— Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң удуртулгазын төлеп чок кижилер ээлеп алган, ук шажынның сайзыралынга хамаарыштыр орта ажыл чорутпайн, харын-даа боттарының үш-үдүрүм аажы-чаңы-биле шаптыктап турар деп чон аразында чугааларга, "Шын" солунга үнгүлээн чамдык материалдарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Камбаа Дамчатович?

— Ол талазы-биле бистиң Тыва Республиканың Чазаангадаа бижиктер кээп, "Шын" солуннуң арыннарынга-даа материалдар үнүп турду. Ук чүүлдерде Камбы-лама эргелелиниң ажылынга хамаарыштыр буруудадыышкыннар колдуунда бадыткаттынып турар. Ындыг чүүлдерниң кол чылдагааны – республикада тыва национал-дыг, эртем-билии четчир лама-башкыларның барык чок бооп турары. Кожууннарда ажылдап турар башкылар колдуунда бичии курстар эрткилээн кижилер бооп турар. Сарыг шажынның өөредиин чедингири-биле чорудары оларга ам-даа дыка элек. Индияда Сарыг шажын эртеми чедип ап турар аныяктарывыс элээн бар болгай. Олар келгенде, ооң соонда-даа хөй аныяктардан доктаамал өөредип чорудуп-ла турар болзувусса, байдал чоорту эки-киир ужурлуг. Камбы-лама эргелелинде амгы байдалга хамаарыштыр ТР-ниң Чазаа хемчеглерни черле чоруда бээр.

— Чаъс чагдырар мен деп чоруур хам кижи Чазак хамы мен деп чарлаттынып чоруур дээр-дир. ТР-ниң Чазаанда ындыг штат бар чүве бе, Камбаа Дамчатович?

— Тыва Республиканың Чазааның штадын-даа, ооң акшаландырыышкынын-даа ТР-ниң Улуг Хуралы бадылаар болгай. Ынчангаш ТР-ниң Чазаанда хам деп штат чок. Бир эвес ол кижи Чазак даргалары меңээ чүдүп турар деп чарлаттынып чоруур болза, үстүнде адаанывыс РФ-тиң "Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын каттыжыышкыннарының дугайында"деп хоойлунуң 1-ги эгезиниң 3-кү чүүлүнүң 5-ки пунктузун хажыдып турар-дыр. Ында кижиниң кандыг шажынга чүдүп турарын ажыдарын албадавас, чарлавас деп каан болгай. Бир эвес хомудаан тала эрге-хоойлу органнарынче билдириишкин бижиир болза, административтиг хемчег алзып болур кижи-дир.

— Республикада шажын талазы-биле байдалга кандыг үнелел бээр силер?

— Ниити байдал арай дүвүренчиг. Ынчалза-даа бо чүгле эгези болгай. Чоорту чон кайы чүдүлге экил деп чүвени биле бээр. Кижилер бажы төөредир хуурмак каттыжыышкыннарже чоорту-ла барбастай бээрлер. Сарыг шажынның Тывага келир үези улуг, мында, Россияда хамаанчок, даштыкы Европа чурттарында ол кедергей сайзырап турар. Ук өөредиг кижиниң угаан-сарыылынга үндезилеттинген дээрзин делегейде билир апарган.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

"ЯДАРАЗА ХАМНАЙ БЭЭР МЕН..."

Каш каът чиңге багны кадып тургаш өрүп каан кызыл сөөскен кымчы-биле улдаарга-даа, чүгле чудуруун ходуш кылгаш, хокпаңнады шошкуп каар Дөшпер-Шилги чаарааанда, чымчак сиген сый баспас кылдыр саяктай бергенин бир кадарчы чугаалаан чүве. Ол шын: кандыг-даа чоржаң аът чаарааанда бар-ла турган чоруу-биле чындыңнадып ыңай болур. Артында кымчы кактырбас, чүгле дын быжыы-биле билир.

Адыгуузунда чүү боор, дылдомак билир эвес, адыг-хайыракан барааны көргеш, бар турган чоруун үндүр саяктап-ла чоруур ыйнаан. А бо кижи деп амытанның бөгүн чаңнап турарын кайгаза-даа ханмас-тыр мен. Дүүн кым деп чораанын бодавас-даа аан. Арын-нүүр деп чүве бодавазын алгаш көөрге, оларларның чамдыктарының угаан-сарыылы адыгуузундан-даа дора эвес чүвези ирги бе?

Ой өршээ, Богда-Бурган! Тыва чоннуң чаңчыл-чүдүлгезинче ара холуң суктуң деп мени чемелевейн көрүңер! Улуу-биле дилеп тур мен, бөгүн ону сөглевес аргам чок болу берген. Хүндүлүг номчукчуларым база аңаа каттыжыксап, ак биле караны ылгап билир хире чугаа эреп олурарын билип ор мен. Бөгүн көрүңерем: барык кижи бүрүзү чаян-дөстүг хам мен дээр чыгыы апарган. Чарынныг-ла кижи чайганып чоруур апаары ол чүве бе? Ядарааанда — хамнаар деп чүве ам бөгүн биске чедип келгени ол ирги бе?

Ядарааанда — хамнаар, чаарааанда — саяктаар деп кедергей ханы уткалыг, чечен-мерген сөс мырыңай чаа тыптып келбээн. Хам, лама кижилер хамык чүүлдү башкарар бис деп турар шагда тыптып келген домак-тыр. Ынчан база шаг ужу шала чиктии кончуг болу бергенде, кижи болганы-ла караң көрнүр, аарыг-аржык болган черни хуурмак ламалар дескинип, ап-чиптер чүве бодап, мырыңай эриин ажа бээрге, угаан-сарыылдыглар үттеп-сургап турганы ол-дур.

Дүүн чаа-ла чүдүлгелиг кижилерже көрүп алгаш, эргиниң артынчызы, хуурмак деп кара дылын уштуп чораан, комсомол, партия, совет ажылынга молдургажык даргажыгаш болуп олурганнар ам хүрээ-хиитте лама хеви кедип алган, бажы дөңгүр, судур ажып, коңга-дамбыра каңгырадып олурар-дыр. Меге дивес силер, бүзүревес болзуңарза, камбы-лама хүрээзинче кирип көрүңер. Атеизмниң "а" деп үжүүн чүгле адап өөренип алгаш, ийи-чаңгыс чүдүлгелиг, хам чаян-уктуг кижилерни кочулап, шоодуп олурганнар ам ийи караан шийипкен, улуг лама кижи мен деп судур номчуп олурар эвеспе. Оон ыңай лама кижи сагыл четтирилгелиг болур. Албан сагып чоруур бурган чүдүлгезиниң санныг негелдезин лама-башкы албан күүседир ужурлуг. Камбы-лама хүрээзинде лама ат эдилээннер аразында кандыг-даа төөгүлүглер бар. Харын-даа күштеп-чазарлаашкын дээш хоойлу адаанга олуруп чораннар безин бар. Бурган чүдээнин бужартаткан хөөкүйлерни аарай! Чоп билинмес чүвези ирги? Бурган чүдээнин лама-башкы байтыгай, анаа карачал кижи безин килеңнедип болбазын оларлары билбээни-ле ол боор.

Тенек кижини ойт дивес болза, от-пашче шурай бээр. Ам кижилерниң чамдыктары бажыбиле кылаштаар дээрге, борбак боорга-ла, боданыр хевирлигдир. Ойзуп-кыйзып оргаш чоор мен, хам мен деп, дүңгүр тудуп алгаш, орба ууптар-ла апарган кижилер эңдерилген. Мындыг чүвени кылып бээр мен, ынча акша төлээр сен деп, харын-даа өртек майыы тургузуп алган болур-дур. Хамнар ниитилелдери мырыңай эмин эрттир көвүдеп барган. Оларны маңаа санаашдаа чоор боор, боттарыңар кайда, кандыг хамнар ниитилелдери барын билир силер.

Алыксак-чиксек, тенек кижилер шагда-ла хам мен деп, билирбилбес чүүлүн чулчуруп, кижилер бажын төөредип келген. Ам оларны хай дээр хоойлу бар эвес, ат-алдар четкен улуг хамнар болу берген, харын-даа хамнар концерттери суг болгулаар але. Бо дээрге мырыңай эмин эртип барган чүүл деп санап көрүңер, хүндүлүг номчукчу.

Хам кижи кандыг болурул? Тенек айтырыг-дыр ийин. Кижи болганы амгызы дег хам мен деп боду чарлаттынып, хамнар өттүнүп, аза-соора алганып чорбаан. Хамнарга чон боттары-ла салымчаяанныг деп ат-сурагны тыпсы бээр. Мындыг чижектерден маңаа киирейн. Өг ээзи аныяк эр улуг аарыгга туттуруп, човуланындан чүү-даа чоңгулдурар арга чок болу берген. Ол шагныы-биле сураглыг хамны ырактан хооп эккелген. Хам алганып-алганып, өгнүң херээжен ээзи уругга ашааның кош бижээниң улуун алгаш, согааш дажы-биле хөрээнче киир актырыпкан. "Бир эвес мээң хөрээмче бо бижекти киир какпас болзуңза, өөң ишти улуг аарыгдан бээрленири берге" — дээрге, уруг хөөкүй кызыпкан. Согааш дажы-биле улуг бижекти хамның хөрээнче киир улдапкан. Бижек сывы илиг хире артып калганда, хам ону хөрээнден ушта тыртпаш, артында ханын чылгай каапкан. Хам, чүү-даа болбаан дег, алганып-алганып, оожургай берген. Өгнүң херээжен ээзи дыңнап турарга, хамның янзы-бүрү алганыының аразында мындыг одуруглар бар болган: "Хоржок-тур мен, талаар-дыр мен. Холуң шагда ырай берген, бээрле деп чадап кагдым, хорумчевээ аалым дээштиң, кордалдаа чок төл-ле-дир сен".

Хам оранны одурткан, делегейни дескинген мен деп чугаалангаш, аарыг кижини ынчалыңар-мынчалыңар деп, чагыг берген дижир. Шала ырак төрел кижизинге ону чүү-даа бээрледип шыдавас деп шынын сөглээн.

Өске чижек. "Эзерлериң, деңгерлериң эвээни мен, чээни мен" — деп алгангаш, үстүү оран ээзи-биле чугаалажыр, даңды-ла эзир, хартыга болуп хуулар хам кижи чораан. Бир катап ол хоошкунга чорааш, аныяк бүленің дун уруу аараанынга хамнаан. Аарыг уругнуң ачазынга ооң боозунуң борбак огу-биле албадап тургаш, боолаткан. Бир эвес мээң дилээм күүсетпес болзуңза, уруу сегивес дээрге, ачазы ону кылган. Дүне када аалдан ырак, чорушкандан былдам черге одаг шап, хамны ол боолаан. Ок дээптерге, хам одаг чанынга пет барып ушкан. Уругнуң адазы кижи өлүрүп алганым олдур дээш, угаанын ышкынар чазып турда, хам дүште-даа чок, алганып эгелээн.

Бижектенир хам биле бооланыр хам ийи аразында чижи берген. Эзер, деңгер ээренниг хам эзир болуп хуулуп алгаш, удурланыкчызының куду-чайын аза оранынче ойладыпкан. Бора хек бооп хуулар, чижик куштар ээренниг хам аштырыпканын билинген.

Хамнар дээрге бо-дур. Тывага шак ындыг хамнар каш-ла санныг чорааннар. Олар кожуун, суму чарлыг болуп, кайыыртан бээр чалаттырып чорааннар. Ам дээрге кандыг-дыр: карактарын шийипкеш, алганып-ла билир кижилер делегей сураглыг хамнар бис дижи бергеннер. Чоннуң бажын төөредип чоруур меге хамнар, үстүнде киргеним чижектер дег боттарыңар чаян-дөзүңерни баштай көргүзүп алырыңарны сүмеледим. Чоокта чаа бир аныяк оол өг-бүлезинден будалы берген. Хамнарга барган. Өг-бүле быжыглаашкыны дээш ынча акша, алганганы дээш ынчаны, багай чүүлдерни арытканы дээш ынчаны төледим дидир. Аныяк уруг артымга дүңгүрүн дүккүледип, утка-шынар, чечен-мерген чүве чок алганырга, шугулум хайныры дам барган деп, багай чүвеге таварышкан оол өөрүнге хомудап олурду. Шын хамнар кайда чүвел, көрүп көрзе деп ол айтыртынып олурду.

Сан-түнү көвүдеп барган эргим тыва хамнар! Силер дээрге делегейде сурагжаан хамнар бис дижи бердиңер. "Делегейни дескиндим, дөө-ле Америка дипке эртемденнерни кайгаттым" — дээрге, бөдүүн чон аңаа бүзүрээр. Шынында маңаа, Тывага, бодуңарның хам чаян-дөзүңерни көргүзүңер. Хам кижиниң канчаар хуула бээрин чонга көргүзүп бүзүредиңер. Дүңгүр тудуп алгаш, артистеп хамнааш, хам, лама сагыызын билбес чон кайгадыры чүден белен болуп турар-дыр. А шын хам кайда ирги? Чүдек хөй апарган хамнарның аразында чок эвес, барын бар-даа чадавас боор. "Ядарааанда — хамнаар, чаарааанда — саяктаар" — деп тыва чоннуң төөгүлүг чагыын утпайн чорзуңарза кандыг ирги?

Уйгужу ИНЕК-СОКПА.

ШЕНЕЛДЕГЕ ШИИТТИРГЕННЕР БЕ, АЗЫ ХОСТАП ҮНДҮРҮПКЕННЕР БЕ?

Шиитке́л кылбазы дээрге, кем-херек үүлгедиин деткээни ол-дур деп, эрте-бурунгу философ Марк Туллий Цицерон шын чугаалаан. Бо угаадыгны РФ-тиң Юстиция яамызының ТР талазы-биле шиитке́лдер күүседир эргелелиниң кеземче-күүселде инспекциязының инспекторлары чүге биликсевейн турарлар ыл? Олар кеземче-күүселде хойлужудулгазын сагыыры дээш хайгаараар хүлээлгелиг болгай.

Кижилер халапка, кылаң дошка тайгаш, сугга дүшкени дег, карак чивеш аразында таваржыр. Чижээ, ажыл болгаш акшазы чок кижи пенсионерниң бажыңындан соодукчу, телевизор, идик-хеп оорлап аппарган дийик. Түннелинде оор арагалаар, а пенсионер ядараар ышкажыл.

Эксперттер оорларның салааларының истерин бастырып, истекчилер байысаалганы эгелээр. Ындыг-даа болза эрткен чылын Тывага ниити херектерниң чүгле 17 хуузун илереткен. Качыгдааннарны, херечилерни, каразыттырганнарны байысаар, экспертиза чорудар, өске-даа ажылдар хайныгып-ла турар...

Адак соонда кеземче херээн судчө чорудар. Болчукчулар хөделип, кем-херек үүлгедикчизиниң дугайында медээлерни чыып эгелээр. Бистиң судувус делегейде гуманныг суд, чиигедир байдалдарны ажыглап алгаш, шенелде шиитке́лди үндүрүп каар. Ындыг чиик шиитке́л оорну чүгле кезедир эвес, харын аңаа тодаргай хүлээлгелерни бээр. Оларны сагыырын шиитке́лдер күүседир инспекторлар күүседир хүлээлгелиг. Боттуг байдалды ап көөрге, шенелдеге шииттирген кижилер шуут хостуг апаргаш база катап оорланыр азы херек үүлгедир чүүлдер ховар эвес бооп турар. Оларны криминалдыг "малгаш соруп киире бээр".

Шенелдеге шииттирген кижилер херээн канчаар эрттирер ужурлугул? Суд шиитке́линиң хоолгазын иштики херектер органының документилер киир бижиир органынга ол-ла хүн бүрүткээр ужурлуг. Ону кеземче-күүселде инспекциязынга дамчыдып бээр, шииттиргеннер учедунуң журналынга бүрүткээр. Шииттиргенниң хууда херээн, хыналда-хуусаа карточказын турзугар, өске-даа ажылдарны боттандырар.

Шенелдеге шииттирген кижилер инспекция мурнунга боттарының отчеттарын бээр, судтуң оларга дааскан хүлээлгелерин күүседир ужурлуг. Чөптүг чылдагаан чокта шииттирген кижи келбес болза, ону албадал-биле келдирер. Инспекция чери албадал-биле келдирген дугайында доктаалды үндүрер. Квартал санында-ла иштики херектер килдистери шииттиргеннерниң учедун хынаар, шенелдеге шииттиргеннер-биле профилактиктиг беседаларны чорудар, ол дугайында шынзылга бижикти шииттирген кижиниң хууда херээнге кожар. Шенелдеге шииттиргеннериң чурттап турар чериниң аайы-биле контрольду милицияның участок төлээлери база чорудар хүлээлгелиг, квартал санында бо талазы-биле чоруткан ажылын инспекцияга рапорт-биле киирер.

ТР-ниң прокурору Камиль Кудряев кеземче шииткелдерин күүседир үеде инспекторларның ажылынга хайгаарал кылырын прокурорнуң хайгаарал талазы-биле дузалакчызынга дааскан. Бо ажылдың түннели база шоолуг эвес болган. РФ-тиң Шүүгү яамызының ТР талазы-биле шииткелдер күүседир эргелелиниң начальниги,полковник Р.Ч.Алмазовка республика прокурорунуң бирги оралакчызы М.Санчай ат салган, кеземче-күүселде хоойлужудулгазында хажыдыышкыннарны чайладыр дугайында бижик келген. Рабис Чабан-оглу Тывага чоокта чаа келген кижи. Инспекцияларның ажыл-чорудулгазын план езугаар организаставайн турарын ук бижикте айыткан. Бирги чартык чылда чүгле дөрт ажылды долу хемчээлге күүседкен. Шенелдеге шииттиргеннер ортузунга ажылдың байдалы кошкак болган.

Прокурор хыналдазы

Кеземче-күүселде инспекцияларынга практиктиг дуза көргүзер талазы-биле четпестер бар болган. Чижээ, кижиниң кадыынга хоралыг аар уржукту өжегээр чедиргени дээш РФ-тиң КХ-ниң 1 кезээниң 111 чүүлү-биле 4 чылда шенелдеге шииттирген С.Кыргысты амга чедир учетка тургуспааны илерээн. Хүлээлгелерин күүседир дугайында ооң холунуң үжүүн безин албаан.

Күүседир инспекциялар эргелелиниң инспекторлары шенелдеге шииттиргеннерни контрольдаар үеде иштики херектерниң өске албаннары-биле харылзаа чок ажылдап турган. Шенелдеге шииттиргеннериң дугайында кылыр, чогуур медээлерни паспорт-чөпшээрел албанынга киирбейн турган. №7 күүседир инспекция шенелдеге шииттирген 91 кижиниң чүгле 31-иниң карточказын дужааган. Кеземче шииткели күүседир инспекция шенелдеге шииттирген А.Монгуштуң, О.Ховалыгның, О.Монгуштуң дугайында медээлерни шериг комиссариадынга киирбээн.

Инспекторлар кеземче херээ күүседир кодекстиң 188 чүүлүүнүң 4 кезээн хажыдып,учетка киирген чамдык кижилерни албадал-биле келдирип, хынаарын боттандырбаан. Янзы-бүрү үелерде учетка киирген А.Кумашев, А.Куулар, С.Третьяков, Н.Чымба, А.Оюн, Д.Степанов, А.Тыртык-оол, А.Семенов, Ф.Чистобаев олар кеземче херээ күүседир инспекцияга чаңгыс-даа катап келбээннер. №4 кеземче херээ күүседир инспекцияда 84 кижиден 35 кижиде кеземче херээ эрттиреринiң чурумун сагыыр дугайында ат салган документ чок.

Контрольдан дезип турар кижилерни албадал-биле келдирер дугайында инспекторларның шиитпирлерин барык күүсетпейн турар. Чижээ, №4 кеземче херээ күүседир инспекцияның инспектору 2000 чылдың июль 25-те учетка киргени Е.Дүнчүнге хамаарышкан албадал-биле келдирер доктаал дугайында медээ чок болган. Ол ышкаш А.Долаанны албадал-биле келдирер дугайында доктаал күүсетинмээн.

Кеземче херээ күүседир №8 инспекцияда шенелдеге шииттирген Т.Балдар-биле сөөлгү профилактика беседазын 2002 чылдың июнь 20-де эрттирген. Ол кижи чаа кем-херек үүлгедиишкини кылгаш, чаштынып чоруп турар, тывылбаан. Ооң хууда херээнге чаңгыс-даа демдеглел кылбаан. Шенелдеге шииттирген Б.Ооржак дээрзин 2000 чылдың август 1-де учетка киирген. Кажан ону дилеп эгелээнде, кожуунда иштики херектер эргелели учетка киирген, киирбээни билдинмес болган.

Хыналдадан ап көөрге, №5,7,8,9 инспекцияларның барык бүгү контроль херектеринде шенелдеге шииттиргеннер дугайында медээлер чок. Хоойлуга дүүштүр оларны хуусаа бетинде хостаар дугайында дилеглер безин чок. Судтуң шииткелин узадыр азы шенелде хуусааны кызырар айтырыглар талазы-биле ажыл кошкак. №4 кеземче херээ күүседир инспекция шииттиргеннериң херек эрттирер байдалын контрольдаваан. Чижээ, РФ-тиң кеземче күүседир кодекизиниң 39 чүүлүнүң 2 кезээн хажыдып, эдип-чазаар ажылдарга янзы-бүрү хуусааларда шииттирген А.Ховалыг, А.Ондар, М.Ондар оларның шииткели 2002 чылдың январь 30-де күштүг бооп эгелээн-даа болза, 15 хонуктан эрттир ажылдаваан.

Мөңгүн-Тайга, Тожу, Өвүр кожууннарда кеземче херээ күүседир инспекциялар безин чок. Ынчангаш ол черлерде шииттиргеш, херек эрттирип турар кижилерге хамаарыштыр контроль чорутпайн турар. Ол дугайын прокурорнуң дузалакчызы Антон Наконечный дыңнаткан. Бо дээрге РФ-тиң кеземче херээ күүседиринге хамаарышкан кодекизиниң 16 чүүлүнүң 2, 5, 13 кезектерин хажыдып турары ол болур.

Бо чылдың март 1-де байдалбиле Тывада шенелдеге шииттиргеннер 1623 кижи бооп турар. Ол дээрге үүлгеткен херектерниң ниитилелге кайы хире ондактыының байдалын болгаш чадазын судтарның барымдаалыг көргениниң түннели. Бо талазы-биле тодаргай ажылды, контрольду кеземче-күүселде инспекциязы хажык чокка боттандырар ужурлуг.

Василий КРИВДИК.

Эми хемниң унунда алдын чыдынныг черлерни ажыглап, аңаа геологтуг шинчилелди база алдын тывыжын кылып чоргузарының төпшээрел бижиин алыры дээш эрткен аукцион садыглажыышкынының түннели

Россия Федерациязының Бойдус курлавырлар яамызы №135-п 27.06.03. хүлээп алдынган болгаш Тыва Республиканың Чазаа №337 29.05.03. хүлээп алдынган доктаалы-биле Эми хемниң унунда алдын чыдынныг черлерге геологтуг шинчилел ажылдарын болгаш алдынның тывыжын кылып чоргузар төпшээрелди алыры дээш 2003 чылдың апрель 17-де эрттирген аукцион садыглажыышкынның комиссиязының түннел протоколун күштүг деп бадыткаан.

Эми хемниң унунда алдын чыдынныг черлерни ажыглаар эргени болгаш аңаа геологтуг шинчилел ажылдарын база алдын тывыжын чоргузар эргени аукцион садыглажыышкынның тиилекчизи – алдын тывыкчыларының "Ойна" бүдүрүлге кооперативи чаалап алган.

Эми хемниң унунда алдын чыдыннарын ажыглаар төпшээрелди алганы дээш чаңгыс удаа төлээр төлевирниң (бонус) хемчээли 15112000(он беш миллион чүс он ийи муң) рубль болган.

Тыва Республиканың Кадрлар политиказы, эртем болгаш өөредилге черлер яамызы Россия Федерациязының хоорайларында студентилер бөлүктериниң президентилери август айның 8-тиң хүнүнге чедир Ленин кудумчузунда 32 (хоорай чагыргазының бажыңынга) ийиги каътта 206 кабинетке келирин дыңнатты.

Телефону: 1-37-09.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы тудуг талазы-биле килдис начальнигиниң хостуг албан-дужаалынга ажылдаар күзелдиглерге конкурс чарлап тур.

Кандидаттарга кол негелде: мергежилиниң аайы-биле дээди эртемниг, беш чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, компьютер билир, түннел үндүрүп шыдаар аргалыг болур.

Айтырар чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46. Телефону: 3-66-22, 3-23-83, 1-37-23.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

"Шын" солун редакциязынга оңнуг кылдыр дараазында чагыгларны кылдырып ап болур силер.

- Чалалгалар
- Хүндүлел бижиктер
- Байыр чедириишкиннери
- Визиткалар
- Ламинирование

АДРЕЗИ: Кызыл, Красноармейская, 100, өрээлдер 24, 26. Тел: 1-17-94, 1-17-91.

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистиң хайыралыг ачавыс, хүндүлүг акывыс, честевис, авазының ынак оглу, төрел аймактың идегели, чөленгиижи **Сергей Николаевич ДАЖИНМАЙНЫ** сөөлгү орукче үдежип, берге өйде бистиң өгбүлевистиң ажыг-шүжүүн деңге үлежип, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен ырак-чооктан келген төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, чаңгыс чер-чурттугларывыска, Эрзин кожуунну албан черлеринге, организацияларга, федералдыг почта харылзаа эргелелиниң удуртулгазынга улуу-биле четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илереттивис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү, авазы, чоок төрелдери.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Саян Дамбаевич МОНГУШТУҢ 2002 чылда Кызылдың № 15 школа-гимназиязын доосканы сериязы А №8422634 дугаарлыг аттестады читкенин барымдаалааш, **ону күш чок** деп санаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор —1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22)1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6721. Чагыг 77.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.